De rechtvaardigheidstheorie van John Rawls (2)

Lehning, P.B.; Veen, R.J. van der

Citation
Lehning, P. B., & Veen, R. J. van der. (1977). De rechtvaardigheidstheorie van John Rawls (2). *Acta Politica*, *12: 1977*(1), 25-76. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3451733

Version:	Publisher's Version
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3451733

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

digheid dat in 1971 de voornaamste knelpunten gelegen waren in de relaties tussen de ondernemingen, en de relatie tussen onderneming en omgeving. Als gevolg daarvan had waarschijnlijk geen enkele verandering in de organisatie van het zelfbestuur andere resultaten opgeleverd. Van de mogelijkheden tot verandering, die door de grondwetshervormingen werden aangeboden, is een zeer selectief gebruik gemaakt. Dit zou kunnen betekenen dat decentralisering alleen in bepaalde omstandigheden tot democratisering leidt: wanneer buiten het samenwerkingsverband waarop de decentralisering gericht is geen al te grote spanningen bestaan. Is dat wel het geval, dan lekken de mogelijkheden tot decentralisering weg om die spanningen op te lossen.

Noten

1 Vgl. C. Castoriadis, *Arbeitersräte und selbstverwaltete Gesellschaft,* Frankfurt 1974, blz. 34 e.v.
2 M. Novak, Osnovna organizacija udruženog rada kao temeljna organizacija samoupravne privrede, in: *Ekonomist*, 1973, 19.1.
3 Idem, blz. 11.
4 M. J. Broekmeyer en I. Cornelissen, *Arbeidersraad of ondernemersstaat,* blz. 48.
5 M. Novak, idem, blz. 12.
6 M. J. Broekmeyer, *De arbeidersraad in Zuidslavië,* Meppel 1968.
7 Vgl.: V. Košćević, Tendencije u razvoju samoupravne normativne delatnosti, Zagreb, opgenomen in: *Kulturni Radnik,* 1971, nr. 6.
8 Novak, idem, blz. 12.
9 Een kopermijn, een vleesverwerkende onderneming, een cementfabriek, een drankenfabriek en een cementfabriek.
10 Amendement 21 punt 2.
11 *Borba,* 12 augustus 1973, ten aanzien van de situatie in Bosnie en Hertsegovina.
12 *Politika,* 3 juni 1972 .
13 *Borba,* 17 december 1973.
14 *Ekonomska Politika,* 11 juni 1973.
15 D. Janičić, Ustavno konstituisanje udruženog rada, in: *Produktivnost,* februari 1975.
16 Rob. Boonzajer Flaes en Joop Ramondt, *Autoriteit en democratie,* Rotterdam 1974, blz. 258.
17 *Borba,* 26 september 1973.
18 *Borba,* 3 november 1973.
19 *Borba,* een serie artikelen in april en mei 1973.
20 R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens,* Stuttgart 1957 (oorspr. Leipzig 1911).
21 R. A. Dahl, *Polyarchy,* New Haven etc. 1971.
22 F. Nascholt, *Organisation und Demokratie,* Stuttgart 1972, i.h.b. blz. 32-38.
23 P. Selznick, *Leadership in Administration,* 1957.
24 *Borba,* 16 december 1973.

De rechtvaardigheidstheorie van John Rawls (2)

door Percy B. Lehning en R. J. van der Veen

Inleiding

In dit tweede deel van ons artikel over Rawls' *A Theory of Justice* bespreken wij de theorie van de rechtvaardige basisstructuur, de afleiding van het difference principle en het probleem van burgerlijke ongehoorzaamheid.*
De rechtvaardige basisstructuur beschrijft een samenleving die met de beginselen van 'justice as fairness' in overeenstemming is. De theorie begint bij de oorspronkelijke toestand. De contractanten kunnen zich nog geen concrete voorstelling maken van de ideale samenleving, belemmerd als zij zijn door de sluier van onwetendheid. In dit stadium gaat het dan ook om de abstracte kenmerken van de institutionele verdeling die aan de rechtvaardigheidsbeginselen voldoet. De basisstructuur, die zo'n institutionele verdeling voortbrengt is de meest rechtvaardige (3.1).
Vervolgens gaat het om de vraag: wat zijn de instituties van de rechtvaardige basisstructuur?
Met deze probleemstelling, die Rawls in het tweede deel (Institutions) van zijn boek uitvoerig behandelt, probeert hij de blauwdruk van een rechtvaardig politiek en economisch systeem te geven (1.2.1) en zijn lezers te overtuigen van de billijkheid of 'fairness' van zijn conceptie. Het is dit deel van A Theory of Justice, dat de lezer het materiaal levert voor een vergelijking van zijn weloverwogen rechtvaardigheidsoordelen met die van Rawls (3.2).
Is er in 3 steeds van uitgegaan dat de rechtvaardigheidsbeginselen al zijn gekozen, in 4 wordt de afleiding van 'justice as fairness' uit de premissen van de oorspronkelijke toestand aan de orde gesteld. Wij beperken ons hierbij tot een confrontatie van het difference principle met een door Rawls bestreden

* John Rawls, *A Theory of Justice,* Oxford, 1972 (1971).
In de tekst zullen citaten van en verwijzingen naar dit boek met het pagina- en paragraafnummer worden aangeduid. Deze aanduidingen staan tussen ronde haken: bijv: (587), resp. (par. 35).
Het eerste gedeelte van dit artikel verscheen in: *Acta Politica*, jrg. 11, 1976, pp. 449-488.

utilitaristisch beginsel: het Principle of Average Utility.
Tot slot gaan wij in op de problematiek van gehoorzaamheid in situaties waar individuen met inbreuken op de twee rechtvaardigheidsbeginselen worden geconfronteerd (5.1). Een concrete uitwerking hiervan is Rawls' theorie van burgerlijke ongehoorzaamheid (5.2).

3 De theorie van de rechtvaardige basisstructuur

3.1 De rechtvaardige verdeling

3.1.1 Relevante sociale posities en het difference principle

Om de institutionele verdeling van een rechtvaardige basisstructuur te bepalen is specificatie van de belangrijkste sociale posities een logische noodzaak. Een institutionele verdeling is immers niets anders dan een verzameling sociale posities waarbij aan elk van deze posities bepaalde primaire goederen zijn toegedeeld (1.1.3). Zoals in de inleiding al werd opgemerkt ontbreekt in de oorspronkelijke toestand alle informatie over de instituties van de maatschappij waarvan de contractanten – nadat zij de twee beginselen van 'justice as fairness' hebben gekozen – deel zullen uitmaken. Daar het contract het resultaat van een rationele keuze is, moet echter vooraf duidelijk zijn geworden wat de logische consequenties van de twee beginselen zullen zijn. Om deze reden dient in de oorspronkelijke toestand al rekening te worden gehouden met een aantal *relevante sociale posities*. Rawls zegt:

> 'The relevant social positions specify, then, the general point of view from which the two principles of justice are to be applied to the basic structure' (100).

En Rawls specificeert:

> '... each person holds two relevant social positions: that of equal citizenship and that defined by his place in the distribution of income and wealth' (96).

De positie van 'equal citizenship' is in de eerste plaats een gevolg van het beginsel van de grootste gelijke vrijheid. De in 2.2.1 genoemde politieke en persoonlijke grondrechten moeten immers volstrekt gelijk verdeeld worden: 'all are equal citizens, and so everyone holds this position' (97). Daarnaast worden, eveneens in de vorm van gelijke rechten en plichten, verwervingskansen aan deze positie toegedeeld op grond van het 'principle of fair opportunity'. Hoewel Rawls toegeeft dat een volkomen gelijke verdeling van verwervingskansen een onbereikbaar ideaal is (2.2.2) neemt hij toch aan dat het bereikbare maximum aan gelijkheid nagestreefd wordt door middel van algemene regelingen zoals het recht van vrije beroepskeuze, openbaarheid van ambten en de onderwijsplicht (275).
Bij de toedeling van sociaal-economische primaire goederen – die door middel van een inkomens-index onder één noemer zijn gebracht (2.2.2) – zijn

tenminste twee sociale posities relevant: de onderste en de bovenste. Rawls erkent dat het niet zo eenvoudig is om een bruikbare definitie van de minstbevoorrechte (relevante) sociale positie te geven: '. . .it seems impossible to avoid a certain arbitrariness' (98). Hij noemt twee mogelijkheden:

(i) Men neemt de index van primaire goederen die toegedeeld is aan een bepaalde representatieve positie – bijvoorbeeld die van een ongeschoolde handarbeider – als maatstaf voor het onderscheid tussen 'meest'- en 'minstbevoorrecht'. Iedereen met eenzelfde of lagere index behoort dan tot de minstbevoorrechte categorie en neemt de laagste relevante positie in.

(ii) Alle personen met minder dan de helft van de mediaanscore op de index behoren tot de minstbevoorrechte categorie en nemen de laagste relevante positie in.[1]

Wij zullen deze mogelijkheden in 3.2.4 verder bespreken. Hier is alleen het volgende van belang. De positie van het gelijke burgerschap en het onderscheid tussen de meestbevoorrechte en de minstbevoorrechte positie is, welke definitie men ook neemt, voldoende om volgens 'justice as fairness' een keuze te doen uit alternatieve institutionele verdelingen. Dit hangt samen met de prioriteitenregels (L.1) en (L.2.1). Volgens deze regels zijn de vrijheden lexicografisch bovengeordend aan de verwervingskansen; deze zijn op hun beurt weer bovengeordend aan de sociaal-economische primaire goederen (2.1.2).
Men kan een verzameling institutionele verdelingen vergelijken waarbij de totale vrijheid en de verwervingskansen van de 'gelijke burger' voor elke verdeling even groot zijn, maar de sociaal-economische verdeling juist verschilt. Dit bijzondere geval – dat voor de theorie van Rawls evenwel van groot belang is – zullen wij nader analyseren. Om te beginnen kan worden vastgesteld dat iemands levenskansen – in welke institutionele verdeling hij ook is ondergebracht – direct afhangen van zijn score op de sociaal-economische index. Nu is de vraag: welke institutionele verdeling is de rechtvaardigste? Dit wordt beslist door het 'difference principle' (P.2.2). Maar, zoals wij met behulp van figuur 1 zullen aantonen, het difference principle kan op twee manieren worden uitgelegd.
Op de horizontale as van figuur 1 is de sociaal-economische index van de bovenste relevante positie (X_1) afgezet; de verticale as geeft de score (X_2) van de onderste relevante positie aan.[2] In deze figuur worden, zoals Rawls steeds benadrukt (76), twee *representatieve personen* (representative men) vergeleken: de houder van de onderste, respectievelijk bovenste relevante positie is de minst-, respectievelijk meestbevoorrechte persoon. Elk punt in het (X_1, X_2-vlak representeert een institutionele verdeling (aangegeven met hoofdletters A, B, . . .). Door onze plaatsing van X_1 en X_2 op de assen is eigenlijk alleen het gedeelte op en rechts van de 45°-lijn van belang.[3]

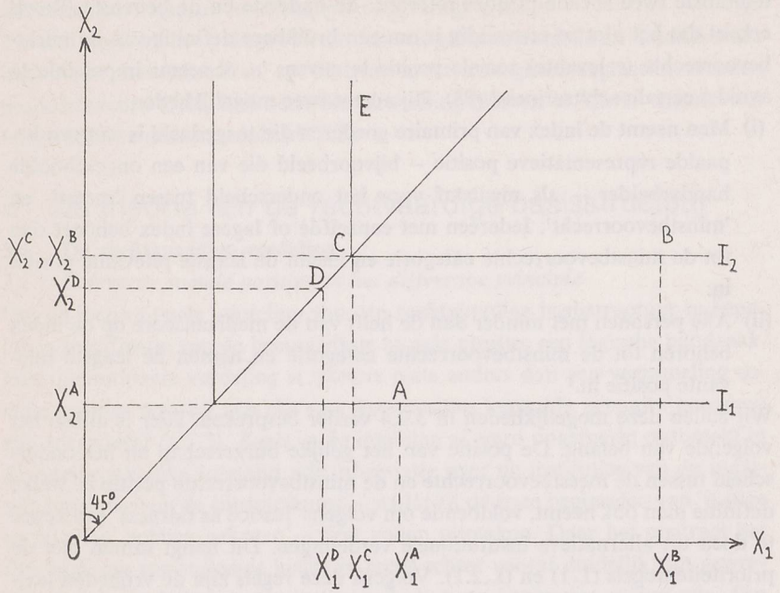

Uit figuur 1 blijkt onder meer het volgende:

1 – Verdeling A is minder rechtvaardig dan verdeling B. Dit volgt uit het difference principle, daar $X_2^A < X_2^B$.

2 – Verdelingen A en B zijn rechtvaardiger dan verdeling O. Het punt O moet worden geïnterpreteerd als die gelijke verdeling waarbij – ten opzichte van alle andere verdelingen – het verdeelbare totaal het kleinst is. Men kan X_1^O en X_2^O dus niet opvatten als nulscores, maar als relevante minima. Alle punten op de 45°-lijn (zoals C en D) stellen dan gelijke verdelingen voor, waarbij er steeds meer te verdelen is dan in het punt O, naarmate men zich verder van dit punt verwijdert.

3 – Verdeling C is even rechtvaardig als verdeling B wegens $X_2^C = X_2^B$. B en C liggen beide op een zgn. rechtvaardigheidsindifferentiecurve (I_2). De verdeling A bevindt zich op een soortgelijke curve (de horizontale lijn I_1 door A), omdat alle verdelingen waarvan de X_2-component gelijk is aan de score X_2^A op de index volgens het difference principle even rechtvaardig zijn als A.

N.B. De indifferentiecurven zijn verticaal doorgetrokken in figuur 1, teneinde een vergelijking mogelijk te maken met situaties waarbij X_1 op de verticale en X_2 op de horizontale as is afgezet. Gaat men bijvoorbeeld van B naar E dan worden de rollen van de meest- en de minstbevoorrechten als het ware omgekeerd.

Algemeen kan worden geconcludeerd dat het difference principle niet in het

minst rekening houdt met de *mate van ongelijkheid* tussen de meest- en de minstbevoorrechten. Een verdeling waarbij de meestbevoorrechten over honderdmaal zoveel primaire goederen kunnen beschikken is nog altijd even rechtvaardig als een gelijke verdeling, zolang de positie van de minstbevoorrechten in beide hetzelfde is. Ook geldt dat een verdeling zoals B in de figuur, waarbij de minstbevoorrechten ten opzichte van de gelijke verdeling D een minieme vooruitgang boeken ten koste van een zeer grote toename van de ongelijkheid, rechtvaardiger is dan D (vergelijk $X_2^B - X_2^D$ met $X_1^B - X_1^D$).

Men kan aan deze absurde oordelen die uit de eigenschappen van het difference principle zijn afgeleid niet al te veel conclusies pro of contra dit beginsel verbinden. In onze figuur wordt immers in het geheel nog niets gezegd over de werkelijkheid. De punten in het (X_1, X_2)-vlak geven slechts *denkbare* verdelingen aan. Voor een gegeven samenleving zullen evenwel maar weinig punten van het vlak relevant zijn. Want dan gaat het – zoals in de theorie van Rawls de bedoeling is – om een beleidskeuze tussen *mogelijke* verdelingen.

Hieruit volgt: de normatieve consequenties van het difference principle kunnen in de oorspronkelijke toestand – waar geen informatie over mogelijke verdelingen beschikbaar is – niet goed worden overzien. Het is immers niet bekend welke logische consequenties feitelijk van belang zullen zijn bij toepassing van het beginsel.

In 2.2.2 hebben wij het difference principle steeds besproken als een beginsel van compenserende ongelijkheden. Men kan echter vaststellen dat deze interpretatie van het difference principle *niet* van toepassing kan zijn wanneer slechts denkbare en niet de in feite mogelijke institutionele verdelingen gegeven zijn. Wanneer men bijvoorbeeld in figuur 1 van A naar B gaat, kan men opmerken dat de positie van de minstbevoorrechte representatieve persoon in B ten opzichte van A is verbeterd. Maar de vraag of er in B sprake is van compenserende ongelijkheden is daarmee niet beantwoord. Immers, het in B bestaande verschil tussen X_1^B en X_2^B zou slecht compenserend werken indien werd aangetoond dat het *in de praktijk* onmogelijk zou zijn een gelijkere institutionele verdeling – zeg B' – te kiezen waarin $X_2^{B'}$ minstens even groot zou zijn als X_2^B. Dit kan natuurlijk niet worden aangetoond als men niet weet uit welke verdelingen in feite gekozen kan worden. Compenserende ongelijkheden zijn pas aan de orde indien men alle mogelijkheden kent. Deze mogelijkheden zijn slechts een deel van alle punten in het (X_1, X_2)-vlak.

In onze toelichtingen bij figuur 1, waarin geen verzameling mogelijke verdelingen is aangegeven, hebben wij het difference principle in een andere interpretatie toegepast.

Steeds wanneer twee willekeurige denkbare verdelingen worden vergeleken, is het uitsluitend van belang welke van die twee de hoogste minstbevoorrechte positie heeft. Bij gebrek aan informatie omtrent feitelijke keuzemogelijk-

heden komt de vraag naar compenserende ongelijkheden niet aan de orde. Wanneer het difference principle in deze zin wordt gebruikt, is het identiek met het maximin-criterium voor keuzen onder onzekerheid (152-7). Volgens dit criterium moet men die situatie kiezen waarin men er nog het best vanaf komt, indien men tot de minstbevoorrechten zou behoren.
Rawls maakt niet altijd even duidelijk welke van de twee interpretaties van het difference principle hij bedoelt. Toch is het onderscheid van groot belang. Want het is altijd mogelijk – óók in een context waarin van keuzen tussen mogelijke verdelingen sprake is – de maximin-interpretatie te kiezen. Maar dan kunnen zich situaties voordoen, waarin het rechtvaardigheidsoordeel over een gegeven verdeling op basis van het maximin-criterium *anders* uitvalt dan het oordeel gebaseerd op het beginsel van compenserende ongelijkheden. Wij zullen nog zien (3.2.4) dat deze ambivalentie een rol speelt zodra het difference principle wordt toegepast op sociaal-economische instituties.
Tot slot signaleren wij een ander belangrijk aspect van de vergelijking tussen twee institutionele verdelingen. De uitspraak: '$X_2{}^A < X_2{}^B$ dus B is rechtvaardiger dan A' drukt uit dat de minstbevoorrechte groepen in naam van 'justice as fairness' aanspraak kunnen maken op de positie $X_2{}^B$ indien deze bereikbaar is. Maar hierbij wordt in het midden gelaten of de personen die in toestand A tot de minstbevoorrechte categorie behoren óók minstbevoorrecht zijn in B en omgekeerd. Een hervorming die de basisstructuur van A naar B transformeert is daarom in het belang van de onderliggende groepen, wie dat ook mogen zijn (1.1.4). Het is dus niet uitgesloten dat na zo'n hervorming een andere groep van personen de minstbevoorrechte positie inneemt.

3.1.2 Primaire goederen en individueel welzijn

In 3.1.1 werd het bijzondere geval besproken, waar zowel aan het beginsel van de grootste gelijke vrijheid als aan het billijke kansenbeginsel is voldaan. In dit geval worden de levenskansen van het individu gemeten op de sociaal-economische index van primaire goederen.
Hoewel, zoals Rawls opmerkt, voor de identificatie van een minstbevoorrechte relevante positie een *ordinale* index van primaire goederen voldoende is (93-4), blijkt niettemin dat hij de index in termen van 'income and wealth' heeft geconcipieerd. Daarmee zijn de levenskansen van elk individu op een (ratio-)schaal van geldeenheden af te lezen.
Bovendien geldt dat de levenskansen van de één volkomen vergelijkbaar zijn met die van een willekeurige ander. Dit volgt uit het objectieve karakter van de primaire goederen ('things it is supposed a rational man wants whatever else he wants' (92)). Door deze eigenschap is het mogelijk de verdeling van levenskansen over personen voor te stellen als een verdeling van primaire goederen over relevante sociale posities waarbij de goederen aan representatieve personen zijn toegedeeld.

Betekent dit dat het *welzijn* van individuen ook als een objectief meetbare variabele wordt opgevat? Dit zou moeilijk te verdedigen zijn. In de gecompliceerde discussies tussen vooral welvaartstheoretici over de meting en vergelijking van begrippen als 'satisfactie', 'subjectief nut' en 'economische welvaart' – hier gemakshalve onder de noemer individueel welzijn gebracht – is één ding duidelijk vast komen te staan. Een volstrekt objectieve maatstaf voor het welzijn kan niet worden gedefinieerd. Een welzijnscriterium is alleen meetbaar en interpersoneel vergelijkbaar te maken indien ethische oordelen in de constructie ervan worden verwerkt.[4]
Rawls kent deze theoretische discussies maar meent dat een exacte interpretatie van het individuele welzijnsbegrip voor een theorie van de sociale rechtvaardigheid niet noodzakelijk is. Dit standpunt is als volgt gemotiveerd:

> 'It may be objected that expectations should not be defined as an index of primary goods ... but rather as the satisfactions to be expected when plans are executed using these goods. After all, it is in the fulfillment of these plans that men gain happiness, and therefore the estimate of expectations should not be founded on the available means' (94).

Rawls wijst dit argument af, want:

> 'Justice as fairness ... does not look behind the use which persons make of the rights and opportunities available to them in order to measure, much less to maximize, the satisfactions they achieve' (94).

Men moet een onderscheid maken tussen de levenskansen en het subjectieve welzijn dat aan die levenskansen wordt ontleend. Het is, aldus Rawls, vrijwel onmogelijk het eens te worden over een zinvolle schatting van het geluk dat mensen ervaren wanneer zij hun levensplannen tot een goed einde brengen. Voor een rechtvaardigheidstheorie is zo'n welzijnscriterium niet van belang. Zolang de levensplannen van het individu niet conflicteren met de regels van rechtvaardige instituties staat het een ieder vrij te doen wat hij wenst. Ieder ervaart daarbij, op zijn unieke wijze, een zeker 'welzijn'. In de welgeordende maatschappij is het motto: 'Once the whole arrangement is set up and going no questions are asked about the totals of satisfaction or perfection' (94).
Wij zullen twee bezwaren tegen dit standpunt aanvoeren. De formulering van een rechtvaardigheidstheorie in termen van objectief welzijnsbevorderende 'goederen' is op zichzelf een goed idee. Maar in A Theory of Justice ontbreekt elke argumentatie voor de bijdrage die de verschillende primaire goederen aan het welzijn leveren. Rawls zegt: '... we should note the *assumption* that the primary goods can be accounted for by the thin theory of the good' (433; onze cursivering). Strikt genomen zou men de rechtvaardigheidsbeginselen van Rawls net zo goed kunnen toepassen op de toedeling van rode,

groene en blauwe knikkers aan relevante sociale posities.
Deze lacune is opmerkelijk juist omdat de verdelingstheorie van Rawls onverbrekelijk is verbonden met een objectivistische benadering van het welzijn. Het is immers de sluier van onwetendheid in de aanvangstoestand die elke subjectieve schatting van wenselijkheden bij voorbaat onmogelijk maakt. De primaire goederentheorie behoort daarom ook tot de 'general facts about human society'; tot de algemene kennis van de contractanten in de oorspronkelijke toestand (1.2.3).
Maar zelfs wanneer Rawls een volstrekt adequate welzijnstheorie zou hebben opgesteld, is er een tweede bezwaar dat zich tegen de objectivistische benadering zèlf richt. Voor de sociaal-economische primaire goederen geldt, zoals Barry opmerkt, 'a pound is a pound is a pound' (Barry, 1973, 56). Daardoor komen enkele belangrijke vragen niet aan de orde. Kijkt men naar één persoon, dan is het grensnut van deze primaire goederen per definitie constant. De twijfelachtige aanname dat het rationele individu te allen tijde méér inkomen, méér vermogen en méér macht wil vergaren is daarom niet voor discussie vatbaar: een individu heeft nu eenmaal nooit genoeg.
Wanneer men verschillende personen vergelijkt dan is de waarde van hetzelfde pakket rechten, kansen en koopkracht per definitie even groot voor een gezond mens van vijfentwintig als voor een veertigjarige met een kunstnier. In dit verband zegt de indiase econoom Amartya Sen dat een normatieve theorie die met het *behoeftenbeginsel* rekening wil houden er niet aan ontkomt het individuele welzijn, dat verschillende mensen aan hetzelfde pakket goederen ontlenen, te vergelijken. Hij stelt voor de mensen met lagere welvaartsfuncties bij eenzelfde inkomen – dat zijn de behoeftigen – in principe hoger te belonen (het 'Weak Equity Axiom'). Het mag dan moeilijk zijn, aldus Sen, om essentiële verschillen in behoefte vast te stellen, in sommige gevallen is het verschil volstrekt duidelijk (Sen, 1973, 77-8). Helaas zijn al deze problemen in de theorie van Rawls niet bespreekbaar omdat hij de kwantificering van het individuele welzijn als irrelevant terzijde heeft geschoven.

3.2 Rechtvaardige instituties

3.2.1 Vier stadia van besluitvorming

Hoe worden de beginselen van 'justice as fairness' in de instituties van een welgeordende maatschappij tot uitdrukking gebracht? Deze vraag beantwoordt Rawls in de hoofdstukken IV en V van A Theory of Justice. Hij wil aantonen dat

> '... the principles of justice, which so far have been discussed in abstraction from institutional forms, define a workable political conception, and are a reasonable approximation to and extension of our considered judgments' (195).

Uit deze formulering volgt dat de maatschappelijke orde aan de hand waarvan de twee rechtvaardigheidsbeginselen worden geconcretiseerd, niet al te veel mag afwijken van de orde waarin 'our considered judgments' gevormd zijn. Indien er weinig of geen overeenkomst zou bestaan tussen de rechtvaardige instituties die Rawls schetst en de instituties waarin wij onze subjectieve oordelen over recht en onrecht vellen, ontbreekt de vergelijkingsbasis die in Rawls' theorie van de rechtvaardiging is voorondersteld. De lezer zou dan onvoldoende materiaal hebben om het door Rawls gewenste 'reflectieve evenwicht' te bereiken (1.2.7).
Rawls richt zich vooral tot amerikaanse en westeuropese lezers. Zoals Pettit heeft aangetoond is de consequentie dat '... the society for which Rawls provides a theory of justice is Western Democracy, particularly in its twentieth century form ... Rawls appeals to *our* intuition when Western Democracy nicely sums up what *we* have in common' (Pettit, 1974, 311).
Het is dan ook niet verwonderlijk dat Rawls aankondigt: 'The main institutions of this [basic] structure are those of a constitutional democracy' (195). Later spitst hij dit als volgt toe:

> 'I shall give a brief description of these background institutions as they might exist in a properly organized democratic state that allows private ownership of capital and natural resources. These arrangements are familiar, but it may be useful to see how they fit the two principles of justice' (275).

In zijn uiteenzetting van de rechtvaardige instituties gaat Rawls als volgt te werk. Hij stelt zich voor dat dezelfde contractanten die de beginselen van 'justice as fairness' hebben gekozen hun constructieve werk voortzetten door, allereerst, een constitutie op te stellen. Dit gebeurt in een denkbeeldige grondwetgevende vergadering (constitutional convention) waar, terwille van de onpartijdigheid, een partiële sluier van onwetendheid is voorondersteld. De grondwetgevers beslissen over de rechtvaardigheid van de instellingen van een politiek regime zonder dat zij weten in welke relevante sociale positie zij terecht zullen komen en evenmin wie zij vertegenwoordigen (196-7).
Is de constitutie eenmaal voltooid, dan zijn de grondrechten van de burgers vastgesteld en is een 'just procedure', d.w.z. een *rechtvaardig politiek proces* gekozen (197). Rawls beschouwt daarbij de meerderheidsregel als het voornaamste onderdeel van die procedure (196; par. 54). Nu wordt het probleem van de rechtvaardige instituties verlegd naar een legislatieve fase. De contractanten – die nog steeds hun eigen positie niet kennen maar inmiddels wel op de hoogte zijn van de politieke issues en de preferenties van representatieve burgers – creëren een wetgeving waarin zowel aan het billijke kansenbeginsel als aan het difference principle is voldaan. Rawls neemt aan dat zij zich aan de constitutionele procedure houden.
Tot dusverre omvat het werk van de contractanten drie stadia van besluit-

vorming. In het eerste stadium worden de rechtvaardigheidsbeginselen gekozen. In het tweede, grondwetgevende, stadium wordt het eerste rechtvaardigheidsbeginsel in praktijk gebracht en komt de procedure voor de verwezenlijking van de twee overige deelbeginselen van sociale rechtvaardigheid tot stand. In het derde, legislatieve, stadium worden de rechtvaardige instituties metterdaad 'ingevuld' met inachtneming van alle constitutionele nevenvoorwaarden. 'Thus', zo vat Rawls het samen, 'the priority of the first principle of justice to the second is reflected in the priority of the constitutional convention to the legislative stage' (199).
Rawls onderscheidt tenslotte nog een vierde stadium: de uitvoerende en rechtsprekende fase waarin het gehele stelsel van rechtvaardige instituties – 'the full system of rules' (199) – op individuele gevallen wordt toegepast. In dit stadium is de vraag op welke wijze de regels van de basisstructuur moeten worden uitgelegd en aangevuld, opdat gelijksoortige gevallen daadwerkelijk een gelijke behandeling krijgen. Deze vier stadia van besluitvorming noemt Rawls 'The Four-Stage Sequence' (par. 31).[5]
In 3.2.2 en 3.2.3 komt Rawls' beschrijving van de grondwetgevende en legislatieve fasen aan de orde. Een volledige behandeling zou teveel ruimte in beslag nemen. Wij beperken ons tot een ambivalentie in de institutionele uitwerking van 'justice as fairness' en selecteren alleen de details die daarvoor van belang lijken te zijn.

3.2.2 Hoe egalitair is 'justice as fairness'?

Onze stelling is dat aan Rawls' rechtvaardige basisstructuur, afhankelijk van de wijze waarop men zijn opvattingen over politieke participatie uitlegt, twee fundamenteel verschillende interpretaties te geven zijn: een egalitaire interpretatie en een die daarentegen de vrijheid zwaarder laat wegen. Om deze stelling aan te tonen keren wij terug naar de grondwetgevende fase van de 'Four-Stage Sequence' waaraan Rawls twee eisen stelt.
Ten eerste: alle burgers moeten beschikken over een optimale combinatie van politieke en persoonlijke grondrechten om het beginsel van de grootste gelijke vrijheid te realiseren. Vooropgesteld moet worden dat het onmogelijk is hiervan een algemeen geldige omschrijving te geven. Want de beste combinatie van grondrechten zoals de vrijheid van meningsuiting, het recht op privacy, de particuliere eigendom van de grond zal voor iedere samenleving verschillen. Men kan zich indenken dat deze combinatie in een dunbevolkte agrarische samenleving anders zal zijn dan in een overbevolkte industriële maatschappij.
Ten tweede: de constitutie definieert een rechtvaardig politiek proces. Rawls beschouwt het politieke proces als '... a machine which makes social decisions when the views of representatives and their constituents are fed into it.

A citizen will regard some ways of designing this machine as more just than others' (196).
Bevat 'justice as fairness' een apart criterium voor rechtvaardige besluitvorming in een stelsel van vertegenwoordiging? Rawls constateert dat geen enkele vorm van politieke besluitvorming ooit kan garanderen dat het resultaat ervan rechtvaardig is. Men kan er nooit zeker van zijn dat de wetgeving zal voldoen aan het billijke kansenbeginsel en het beginsel van compenserende ongelijkheden, ook al vindt men een goede procedure. Dit neemt niet weg, zegt Rawls, dat '... some schemes have a greater tendency than others to result in unjust laws' (198). Daarom dient in de constitutie toch rekening te worden gehouden met de voorwaarden, waaronder participatie van de burgers aan de politieke besluitvorming zoveel mogelijk bijdraagt aan de totstandkoming van een rechtvaardige wetgeving. Het rechtvaardigste politieke proces is voor Rawls tevens het meest effectieve middel om de twee rechtvaardigheidsbeginselen te verwezenlijken.
Gezien de twee eisen die Rawls aan de constitutionele fase van de 'Four-Stage Sequence' heeft gesteld, is het van belang na te gaan hoe de politieke grondrechten zijn uitgewerkt. Dit heeft gevolgen zowel voor de maximalisering van de totale vrijheid als voor het ontwerp van het meest effectieve politieke proces. Voor de politieke grondrechten geldt een afzonderlijk deelbeginsel van rechtvaardigheid dat tot het eerste beginsel van 'justice as fairness' behoort: het *participatiebeginsel* (the principle of (equal) participation). Dit is als volgt gedefinieerd:

> '... all citizens are to have an equal right to take part in, and to determine the outcome of, the constitutional process that establishes the laws with which they are to comply' (221).

Aan het participatiebeginsel kan geen absolute voorrang worden toegekend. Niettemin moet men zich afvragen wat dit deelbeginsel zou vereisen indien het wel absolute voorrang zou krijgen: '... when taken to the limit so to speak' (222). Wij zullen het betoog van Rawls hierbij op de voet volgen. Gelijke politieke vrijheden hebben drie aspecten: (a) de betekenis van die vrijheden (meaning); (b) de reikwijdte van het participatiebeginsel; hoe ver strekken de politieke vrijheden? (extent); (c) hoe kan hun waarde vergroot worden? (the measures that enhance its worth).
Ad (a): de betekenis van gelijke politieke vrijheden komt tot uitdrukking in de regeling van het algemeen kiesrecht volgens de stelregel 'one elector, one vote'. Het stelsel van vertegenwoordiging moet er daarnaast voor zorgen dat de stem van iedere kiezer even zwaar weegt (223-4). Het participatiebeginsel is in deze opzichten onaantastbaar.
Ad (b): Rawls definieert de reikwijdte van het participatiebeginsel als de mate

waarin de meerderheidsregel beslissend is bij de besluitvorming van de volksvertegenwoordiging:

> 'Thus the most extensive political liberty is established by a constitution that uses the procedure of so-called bare majority rule (the procedure in which a minority can neither override nor check a majority) for all significant political decisions unimpeded by any constitutional constraints' (224).

In het amerikaanse politieke stelsel is het participatiebeginsel, wat dit aspect betreft, op vele manieren beperkt. Rawls noemt de gekwalificeerde meerderheidsregel (bij grondwetswijziging), het tweekamerstelsel, het presidentiële veto en — belangrijk in verband met de waarborg van persoonlijke grondrechten — toetsing van de wetgeving aan de grondwet. Het is niet zo dat deze beperkingen alleen zijn vereist om de grootste gelijke vrijheid te bereiken. Rawls legt er de nadruk op dat de constitutionele garantie van de vrijheden van meningsuiting, vereniging en vergadering ook is vereist vanwege de effectiviteit van het politieke proces (225).
Ad (c): de waarde van de politieke vrijheden hangt af van de mate waarin verschillende groepen burgers in staat (en gemotiveerd) zijn tot een effectieve participatie aan de politieke besluitvorming. Zonder op dit laatste — in de politieke theorie problematische[6] — begrip in te gaan noemt Rawls een aantal factoren die naar zijn mening de participatie positief beïnvloeden: spreiding van informatie, inspraak op lagere niveaus en in voorbereidende stadia van besluitvorming opdat politieke agendapunten niet eenzijdig worden vastgesteld en — heel in het algemeen — nivellering van politieke machtsbronnen zoals vermogen en gespecialiseerde kennis.
Op dit laatste punt neemt het betoog van Rawls een beslissende wending. Rawls stelt dat de ongelijkheid in de verdeling van de gebruikswaarde der grondrechten moet worden gereguleerd door het billijke kansenbeginsel en het principe van compenserende ongelijkheden (2.2.3). Maar nu blijkt plotseling dat hij — ten behoeve van een rechtvaardig politiek proces — een uitzondering maakt voor de waarde van grondrechten die onder het participatiebeginsel vallen.
Een gelijke verdeling van de waarde der politieke grondrechten is niet zozeer van belang voor de maximalisering van de gelijke totale vrijheid .Voor de effectiviteit van het politieke proces daarentegen — voor de verwezenlijking van de twee onderdelen van het tweede rechtvaardigheidsbeginsel — is gelijkheid in de waarde van deze rechten juist wel belangrijk. Rawls zegt:

> 'The liberties protected by the principle of participation lose much of their value whenever those who have greater private means are permitted to use their advantages to control the course of public debate. For eventually these inequalities will enable those better situated to exercise a larger influence over the development of legislation. In due time they are likely to acquire a preponderant

> weight in settling social questions, at least in regard to those matters upon which they normally agree, which is to say in regard to those things that support their favored circumstances' (225)

Om te verhinderen dat de meestbevoorrechte groepen hun grotere politieke macht — en de grotere gebruikswaarde van politieke grondrechten is daarvan één aspect — aanwenden om hun belangen te beschermen, moet deze macht gelijk worden verdeeld. Een voorbeeld: Rawls is bang dat professionele belangenorganisaties (bijv. van medici) erin zullen slagen het dienstenaanbod van hun leden kunstmatig schaars te houden met als gevolg wettelijk gesanctioneerde inkomensongelijkheden die *niet* door het difference principle zijn gerechtvaardigd. Daarom is 'the fair value for all of the equal political liberties' een noodzakelijke voorwaarde voor een effectief — en dus ook rechtvaardig — politiek proces (225).
Dit heeft de volgende consequentie. De constitutie moet voorzien in raamwetten die de voorwaarden voor de 'fair value' van politieke grondrechten vervullen. Enkele van deze voorwaarden zijn:

> '... property and wealth must be kept widely distributed and government monies provided on a regular basis to encourage free public discussion. In addition, political parties are to be made independent from private economic interests by alloting them sufficient tax revenues to play their part in the constitutional scheme' (225-6).

Hierboven zagen wij dat Rawls aan het participatiebeginsel — in zijn drie aspecten — geen absolute voorrang wil toekennen. Politieke grondrechten kunnen daarom in tal van opzichten beperkt worden om de optimale combinatie van *alle* grondrechten te bereiken die — volgens de 'representative equal citizen' — de grootste gelijke vrijheid oplevert. Maar hierdoor ontstaat, zo blijkt nu, een afwegingsprobleem in de constitutionele fase. Moet men bij het ontwerp van de rechtvaardige constitutie de maximalisering van de gelijke vrijheid zwaarder laten wegen dan de bevordering van een rechtvaardig politiek proces? In A Theory of Justice wordt niet duidelijk dat hier een 'tradeoff' is die een principiële keuze nodig maakt. Onze stelling was, dat het hier gaat om een keuze tussen een egalitaire interpretatie van 'justice as fairness' en een interpretatie waarbij de prioriteit van de vrijheid meer is benadrukt — mogelijk ten koste van de gelijkheid.
In een recensie van A Theory of Justice kiest de rechtssocioloog C. J. M. Schuyt voor de laatste interpretatie:

> 'Rawls' theorie is een radicaal egalitarisme met betrekking tot vrijheidsrechten en een gematigd correctionisme met betrekking tot sociale en economische ongelijkheden. De vrijheid verdient prioriteit en hierbij is geen compromis aanvaardbaar' (Schuyt, 1974, 170).

Met deze uitspraak kunnen wij instemmen, voorzover hij betrekking heeft op de lexicografische prioriteit van de vrijheid die in de conceptie van 'justice as fairness' is opgenomen. Wij menen echter dat Rawls, zodra hij zijn schets van rechtvaardige instituties gaat uitwerken, geen uitsluitsel geeft over zijn afweging van vrijheid en gelijkheid (gelijkheid hier opgevat als een gelijke verdeling van levenskansen). Men kan in zijn werk dan ook een variant van 'justice as fairness' onderkennen die zowel met betrekking tot de vrijheid als de sociaal-economische ongelijkheden egalitair is. Deze egalitaire interpretatie houdt echter in dat de lexicografische prioriteit van de vrijheid (L.1) langs een omweg wordt uitgeschakeld. Weliswaar blijft het difference principle ondergeordend aan het beginsel van de grootste gelijke vrijheid. Maar het gebied van toelaatbare sociale en economische ongelijkheden – dat volgens de prioriteitenregels door het difference principle en dus in de legislatieve fase behoort te worden afgebakend – wordt nu al op het constitutionele niveau beslissend ingeperkt. Het is immers de constitutie die de 'fair value for all of the equal political liberties' moet waarborgen. In de egalitaire variant wordt aan dit laatste vereiste zwaar getild. Rawls legt hierop soms sterk de nadruk. Zo zegt hij bijvoorbeeld:

> 'Historically one of the main defects of constitutional government has been the failure to insure the fair value of political liberty' (226).

Met dit alles is de absolute prioriteit van de vrijheid nog maar betrekkelijk. Men hoeft maar te denken aan de beperking van het eigendomsrecht die inherent is aan iedere serieuze poging tot een gelijkere verdeling van het nationale vermogen.

Voor de beoordeling van het sociaal-economische onderdeel van de basisstructuur maakt de keuze tussen deze twee varianten veel verschil. Indien men de egalitaire variant als uitgangspunt neemt, behoeft men zich niet zo veel zorgen te maken over de mate van ongelijkheid die door het difference principle zelf is toegestaan. Men weet dan al dat de aanzienlijke mate van sociaal-economische gelijkheid die vereist is voor een rechtvaardig politiek proces, is gegarandeerd. Het difference principle kan onder deze omstandigheden dan weinig kwaad. Neemt men daarentegen de variant waarin de prioriteit van de vrijheid geheel onaangetast wordt gelaten, dan zal men moeten nagaan of de door het difference principle toegelaten ongelijkheid niet te groot wordt. De verschillen tussen arm en rijk, machtig en onmachtig, die door het difference principle in deze interpretatie toegestaan zijn, zouden ertoe kunnen leiden dat de verwezenlijking van dat beginsel zelf – evenals de verwezenlijking van het billijke kansenbeginsel – in gevaar wordt gebracht.

In 3.2.3 t/m 3.2.5 zullen wij het sociaal-economische onderdeel van de basisstructuur en het difference principle nader bespreken. Daarbij laten wij de

keuze tussen een meer of een minder egalitaire variant van 'justice as fairness' in het midden.

3.2.3 Sociale en economische instituties

In hoofdstuk V van A Theory of Justice schetst Rawls in grote lijnen het stelsel van instituties dat tot het sociaal-economische gedeelte van de basisstructuur behoort. Hierbij neemt hij, overeenkomstig zijn 'Four-Stage Sequence', een rechtvaardige constitutie als gegeven aan, terwijl bij de representatieve wetgevers een volkomen onpartijdige instelling is voorondersteld (3.2.1). De essentie van hoofdstuk V is deze: gegeven de 'background institutions for distributive justice' (274-5) kan een *marktsysteem* zodanig functioneren dat de afloop van het economische proces zowel rechtvaardig als efficiënt is. Rawls kiest hiermee voor de markteconomie als economische orde waarbinnen 'justice as fairness' in praktijk moet worden gebracht.

Rawls stelt voorop dat de eigenschap van economische efficiency,[7] die met de werking van een ideaal systeem van markten is verbonden, niet de reden kan zijn voor zijn keuze: efficiency is immers bij voorbaat ondergeschikt aan sociale rechtvaardigheid. Evenmin is deze keuze afhankelijk van de particuliere eigendom van kapitaalgoederen en natuurlijke hulpbronnen die soms als voorwaarde voor een 'vrije markt' wordt genoemd.[8] Weliswaar houdt de allocatie van produktiefactoren en produkten via de markt een stelsel van ondernemingsgewijze produktie in (de onderneming als zelfstandige beslissings- en produktieeenheid) maar dit behoeft niet te betekenen dat de produktiemiddelen overwegend in handen van particuliere eigenaren zijn. Het betoog van Rawls is in principe ook op socialistische marktsystemen van toepassing (273); systemen waarin een ondernemingsgewijze produktie voor de markt is gebaseerd op maatschappelijke eigendom van produktiemiddelen en op de overdracht van de ondernemersfunctie op de factor arbeid.[9]

Rawls meent dat een markteconomie – in tegenstelling tot een centraal geleide volkshuishouding – het individu de grootst mogelijke handelingsvrijheid verschaft. De markt respecteert bij uitstek de vrijheid van het subject zijn eigen levensplan te vormen en dit naar eigen goeddunken uit te voeren. Naast de decentralisatie van de economische besluitvorming heeft het marktsysteem, althans in de geïdealiseerde versie van volkomen concurrentie op alle markten, bovendien de eigenschap van een gelijke economische machtsverdeling.[10] Deze eigenschap komt onder meer tot uitdrukking in de onmogelijkheid voor individuele producenten de toetredingsvoorwaarden tot hun bedrijfstak te reguleren. Dit is van groot belang voor de realisering van dát gedeelte van het billijke kansenbeginsel waarin een vrije toegang tot alle sociale posities wordt geëist.

Samenvattend: de werking van een (ideaal) marktsysteem is zowel te vereni-

gen met de eis van de grootste gelijke vrijheid als met een billijke verdeling van verwervingskansen (272). Maar de markteconomie dient in de juiste institutionele banen te worden geleid opdat het beginsel van compenserende ongelijkheden wordt verwezenlijkt.
Wanneer men naleest hoe Rawls dit alles heeft uitgewerkt (par. 43) krijgt men de indruk dat hij een egalitaire interpretatie van het constitutionele deel der basisstructuur tot uitgangspunt heeft gekozen. Hij stelt dat de economische orde het kenmerk van een 'property-owning democracy' moet hebben (274). Dit gaat nogal ver want deze, van de engelse economist J. E. Meade afkomstige, term betekent zoveel als 'volkskapitalisme': de gelijke verdeling van het particuliere vermogen over de bevolking.[11] Later wordt deze egalitaire formule enigszins afgezwakt. Er is dan sprake van een democratisch stelsel 'in which land and capital are being widely though not presumably equally held' (280). In ieder geval staat Rawls een zodanig gelijke vermogensverdeling voor ogen dat 'concentrations of power detrimental to the fair value of political liberty and fair equality of opportunity' zijn uitgesloten (277).
Wij zullen de complete beschrijving van het sociaal-economische onderdeel van de basisstructuur hier niet reproduceren. Eerder in zijn uiteenzetting (par. 14) zegt Rawls:

> 'The intuitive idea is familiar. Suppose that law and government act effectively to keep markets competitive, resources fully employed, property and wealth (especially if private ownership of the means of production is allowed) widely distributed by the appropriate forms of taxation, or whatever, and to guarantee a reasonable social minimum. Assume also that there is fair equality of opportunity underwritten by education for all; and that the other equal liberties are secured. Then it would appear that the resulting distribution of income and the pattern of expectations will tend to satisfy the difference principle' (87).

Hier blijkt nog eens dat Rawls in zijn theorie van sociale rechtvaardigheid niet steunt op een conceptie van 'de nieuwe mens'. In 'justice as fairness' wordt het – in een markteconomie vooronderstelde – streven naar maximale behartiging van het eigenbelang als legitiem aanvaard:

> '... the theory of justice assumes a definite limit on the strength of social and altruistic motivation. It supposes that individuals and groups put forward competing claims, and while they are willing to act justly, they are not prepared to abandon their interests' (281).

Rawls beschouwt het sociaal-economische gedeelte van de basisstructuur als de rechtvaardige begrenzing van het 'vrije spel der krachten'. Binnen die begrenzing kan het individu dan geheel en al aan zijn lot worden overgelaten.

3.2.4 Het difference principle en de compenserende ongelijkheden
In zijn weergave van het economische gedeelte van 'justice as fairness' be-

handelt Rawls rechtvaardige of onrechtvaardige ongelijkheden in termen van institutionele verdelingen. Op zichzelf is weliswaar een uitspraak over het toegelaten verschil tussen de laagste en de hoogste inkomensposities van groot belang, maar per definitie blijft onbekend om *hoeveel mensen* het eigenlijk gaat. Deze beperking is inherent aan het begrippenapparaat van Rawls: zijn criteria voor de aanvaardbaarheid van ongelijkheid in levenskansen hebben betrekking op de verdeling van primaire goederen over (relevante) sociale posities en *niet* over personen. Maar het is wel mogelijk langs een omweg op de personele verdeling terecht te komen. Dit blijkt vooral uit de tweede mogelijkheid die Rawls noemt voor de bepaling van de minstbevoorrechte categorie: minstbevoorrechten zijn personen met minder dan de helft van het mediaan-inkomen (3.1.1). Dan kan aan de frequentieverdeling worden afgelezen hoeveel personen door de minstbevoorrechte representatieve personen worden vertegenwoordigd.
Zoals Rawls zegt is zo'n afbakening altijd arbitrair. Men kan de grens tussen meest- en minstbevoorrechten ook scherper trekken opdat de allerarmsten in de samenleving bijzondere aandacht krijgen. Maar deze indeling heeft – zolang men slechts twee relevante posities blijft onderscheiden – het nadeel dat het beleid uitsluitend op die groep is gericht. Het is dan mogelijk dat een hervorming waarbij de armsten in de richting van hun maximin-positie worden opgeschoven van de rijkste tien procent geen noemenswaardige offers vraagt, terwijl de kosten voor het merendeel op de modale inkomensgroepen drukken. Er zullen vermoedelijk maar weinig mensen zijn die dit rechtvaardig noemen.
Rawls houdt incidenteel rekening met de grofheid van rechtvaardigheidsoordelen die op slechts twee relevante posities steunen.[12] Maar hij maakt – op papier – een einde aan alle complicaties door de volgende veronderstelling in te voeren. Onderscheidt men tussen de meest- en de minstbevoorrechte categorieën een aantal *tussenliggende* sociale posities, dan luidt deze veronderstelling (Rawls spreekt van 'Chain Connection'): indien een wijziging van de institutionele verdeling bereikbaar is waarbij de minstbevoorrechten profiteren van een verbetering in de inkomenspositie van de meestbevoorrechten, dan profiteren ook alle tussenliggende categorieën. 'For example, if the greater expectations for enterpreneurs benefit the unskilled worker, they also benefit the semiskilled' (80).
Indien verbeteringen over de gehele linie werkelijk zouden optreden, steeds wanneer de hoogste èn laagste posities er beide op vooruitgaan – Rawls erkent dat dit een onrealistische veronderstelling zou kunnen zijn – dan kan men zonder bezwaar met de dichotomie 'meest-minstbevoorrechte' blijven werken. Onder deze vereenvoudigende aanname is een wijziging in de institutionele verdeling, die gerechtvaardigd is op grond van compenserende on-

gelijkheden, in het voordeel van allen. Maar bij deze constatering kan men het niet laten.

Wij moeten onderzoeken hoe Rawls te werk gaat zodra hij het tweede rechtvaardigheidsbeginsel toepast op de verzameling van institutionele verdelingen, die in een stelsel van rechtvaardige instituties feitelijk mogelijk zijn. Beperkt men zich dan tot twee sociale posities dan is het, dankzij de twee interpretaties (3.1.1) van het difference principle – maximin en compenserende ongelijkheden – niet uitgesloten dat zich situaties voordoen waar *verschillende* rechtvaardigheidsoordelen mogelijk zijn, afhankelijk van de gekozen interpretatie. Ook zullen wij zien dat niet alle hervormingen die in ieders voordeel uitvallen door Rawls zonder meer als rechtvaardig worden beschouwd.

Het betoog van Rawls berust op een eenvoudige stelling: compenserende ongelijkheden hangen samen met produktiviteitsverschillen die veroorzaakt worden door het effect van beloningsverschillen op de arbeidsmotivatie.

De ongelijkheid in de beloning van ongelijksoortige arbeidsprestaties die uit de werking van een ideaal marktmechanisme voortkomt, wordt door Rawls – tot op zekere hoogte – beschouwd als aansporing. Zou men de zeer bekwamen slechts een kleine voorsprong in het inkomen (en in andere beloningsvariabelen zoals prestige en autonomie in de taakvervulling) toestaan, dan zouden deze personen niet voldoende gemotiveerd zijn tot het volgen van langdurige opleidingen. Ook zouden zij niet het werk zoeken waarin zij voor de maatschappij het bruikbaarst zijn.[13] Een verkleining van bestaande – door de markt gesanctioneerde – beloningsongelijkheden zou in deze gedachtengang aantoonbaar kunnen leiden tot een daling in de produktieve inspanningen van de meestgetalenteerden. Onvoldoende aansporingen zouden de produktiviteit van de gehele economie aantasten en daarmee ook negatief inwerken op de posities van de minstbevoorrechte groepen.

Rawls benadrukt dat institutionele correcties op de verdeling, die tot stand komt via het marktmechanisme, tot gevolg kunnen hebben dat de levenskansen van ieder subject afnemen. Dergelijke correcties zijn volgens het difference principle dan ook onrechtvaardig. Daarentegen legt ditzelfde beginsel de nadruk op een verdelingspolitiek die zoveel mogelijk gebruik maakt van de economische prikkels van de 'concurrentie- en prestatiemaatschappij'. Waar beloningsongelijkheden deze aansporende functie hebben kan in twee opzichten van compenserende ongelijkheden worden gesproken. Ten eerste worden de minstbevoorrechten – en dat zijn voor Rawls de minstgetalenteerden – gecompenseerd voor het feit dat zij zich in de laagste posities bevinden (2.2.2). Ten tweede worden de meestbevoorrechten gecompenseerd voor hun grotere produktiviteit[14]:

> '. . . . the greater expectations of the more favored presumably cover the costs of training and encourage better performance thereby contributing to the general advantage' (158).

Toch beweert Rawls niet dat èlke mate van beloningsongelijkheid die via het marktmechanisme ontstaat met een beroep op de zo gevreesde negatieve inspanningseffecten goedgepraat kan worden. Beloningen volgens het marktresultaat houden geen rekening met de minimale levensstandaard die elke toepassing van de bijzondere variant van 'justice as fairness' vooronderstelt (2.1.2). Daarom behoort tot het geheel van rechtvaardige 'background institutions' ook een stelsel van belastingheffing en inkomensoverdracht dat aan iedere burger een minimum netto-inkomen garandeert. Dit is samengesteld uit het verdiend inkomen na belastingaftrek, eventueel aangevuld met een inkomensoverdracht.

Rawls zegt nu:

> '. . . once a suitable minimum is provided by transfers, it may be perfectly fair that the rest of total income be settled by the price system, assuming that it is moderately efficient and free from monopolistic restrictions, and unreasonable externalities have been eliminated' (277).

Hoe wordt het passende minimum gevonden? Hoewel Rawls geen expliciet model van economische politiek heeft geformuleerd, blijkt (par. 43-44): de overheid maximaliseert het minimuminkomen onder de volgende nevenvoorwaarden: (i) de omvang van de overheidsuitgaven die krachtens de twee bovengeordende (deel)beginselen van rechtvaardigheid is vereist; (ii) de gewenste particuliere besparingen om een kapitaalvorming te bereiken die in overeenstemming is met de rechtvaardigheid ten opzichte van komende generaties.[15]

Verder stelt Rawls zich voor dat de belastingen *evenredig* op ieders verdiende inkomen drukken (278-9):

> 'Suppose for simplicity that the minimum is adjusted by transfers paid for by proportional expenditure (or income) taxes. In this case raising the minimum entails increasing the proportion by which consumption (or income) is taxed. Presumably as this fraction becomes larger there comes a point beyond which one of two things happens. Either the appropriate savings cannot be made or the greater taxes interfere so much with economic efficiency that the prospects of the least advantaged in the present generation are no longer improved but begin to decline. In either event the correct minimum has been reached. The difference principle is satisfied and no further increase is called for' (285-6).

De *tweede* in dit citaat genoemde mogelijkheid zullen wij toelichten met behulp van een grafiek die Rawls in par. 13 gebruikt om de werking van het difference principle te illustreren: de 'contribution curve'. Wij geven van deze grafiek een aangepaste versie in figuur 2, die aansluit bij de hier behandelde relatie tussen belastingdruk en produktieve inspanning.

Evenals in figuur 1 (3.1.1) zijn de levenskansen van de meest- en de minst-

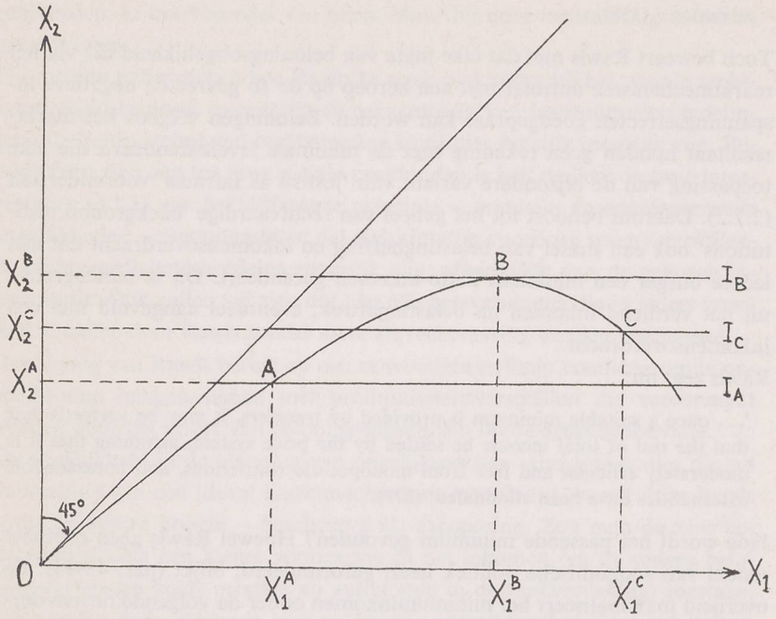

bevoorrechten op de assen X_1 respectievelijk X_2 afgezet. Rawls geeft de alternatieve verdelingen die binnen een geheel van rechtvaardige instituties mogelijk zijn aan door de curve OABC. Langs deze curve van O naar C gaande is er tot aan punt B sprake van compenserende ongelijkheden. Voorbij B blijkt elke verdere verbetering van de hoogste positie samen te gaan met een verslechtering van de laagste positie. Rawls suggereert dat een gegeven toename van X_1 een zekere toe- of afname van X_2 ten gevolge heeft. Daarom noemt hij de hellingshoek van de curve de *marginale bijdrage* (marginal contribution) van de meestbevoorrechten aan de toestand van de minstbevoorrechten. Zolang de curve stijgt, is de marginale bijdrage positief; waar de curve daalt, is deze negatief. Om deze reden noemt Rawls de verzameling van mogelijke verdelingen OABC de 'contribution curve' (76).[16]

In A Theory of Justice wordt geen expliciet verband gelegd tussen de contribution curve en het model van rechtvaardige instituties. Wij interpreteren deze curve in termen van belastingdruk en produktieve inspanningen. Op de horizontale as is het netto-inkomen per geleverd arbeidsuur van de produktiefste, hoogstbeloonde representatieve persoon afgemeten. Op de verticale as komt dan het sociale minimum per uur te staan. De curve OABC kan nu worden opgevat als de verzameling keuzemogelijkheden in een welgeordende maatschappij bij verschillende (proportionele) belastingtarieven. De belastingopbrengsten zijn, onder de genoemde nevenvoorwaarden, bestemd voor

herverdelingen ten gunste van de minimum-inkomenstrekkers. De vorm van de contribution curve wordt verklaard door de veronderstelling dat een verhoging van het belastingtarief de produktieve inspanningen van de meestbevoorrechten negatief zou kunnen beïnvloeden, maar dat al te lage tarieven deze inspanningen eveneens zouden kunnen aantasten.

Vergelijkt men de drie punten A, B en C, dan heeft A het hoogste tarief van de drie; dit leidt tot een sterke nivellering van het netto-inkomen (een klein verschil $X_1^A - X_2^A$) maar veroorzaakt ook relatief grote negatieve inspanningseffecten. Als gevolg hiervan is het sociale minimum X_2^A relatief het kleinst. Stel nu dat men kiest voor geval B (een lager belastingtarief), dan neemt ten opzichte van A het netto-inkomen en daarmee de produktieve inspanning van de meestbevoorrechten zodanig toe dat het minimum inkomen als gevolg van de algehele produktiviteitstijgings op het hogere niveau X_2^B kan worden gesteld. Rawls illustreert dit als volgt:

> '. . .the greater expectations allowed to enterpreneurs encourages them to do things which raise the long term prospects of [the] laboring class. Their better prospects act as incentives so that the economic process is more efficient, innovation proceeds at a faster pace, and so on. Eventually the resulting material benefits spread throughout the system and to the least advantaged' (78).

Geval C, tenslotte, stelt een situatie voor waarin de netto-inkomens van de meestbevoorrechten als gevolg van een zeer lage belastingdruk zo hoog zijn geworden dat hun produktieve inspanning – nu ten opzichte van geval B – afneemt. Men zou zich kunnen voorstellen dat onder meer een substitutie van inkomen tegen vrije tijd plaatsvindt. Het resultaat is een lager minimum-inkomen dan in geval B ($X_2^C < X_2^B$). Nu is er geen sprake van compenserende ongelijkheden. Integendeel, enige nivellering van het verschil tussen X_1 en X_2 leidt alleen maar tot een positieverbetering voor de minstbevoorrechte groepen. De achtereenvolgens stijgende belastingdruk die met een (nivellerende) beweging langs de curve in de richting CB is geassocieerd, lokt een steeds grotere produktieve inspanning uit. Deze zal – volgens het schema van Rawls – op den duur ten gunste van de economisch zwakkeren uitvallen.

Rawls merkt op dat een punt als B in figuur 2, waarbij het minimum netto-inkomen voor de economie in kwestie maximaal is, beschouwd moet worden als een 'perfectly just scheme' (78). In de figuur kan dit onderdeel worden afgelezen aan de ligging van institutionele verdeling B op de hoogste rechtvaardigheids-indifferentiecurve (I?). B is tevens de maximinpositie.

Men kan constateren dat Rawls enige moeite heeft met de consequenties van het difference principle, zoals toegepast op de keuzemogelijkheden van de gehele curve OABC. Want hij maakt het volgende voorbehoud:

> 'The point to note here is that while the difference principle is, strictly speaking,

a maximizing principle, there is a significant distinction between the cases that fall short of the best arrangement. A society should try to avoid the region where the marginal contributions of those better off are negative, since, other things equal, this seems a greater fault than falling short of the best scheme when these contributions are positive' (79).

Hieruit volgt dat de rechtvaardiging van ongelijkheden toch iets meer vereist dan alleen de vergelijking van de absolute inkomensposities der minstbevoorrechten. Want als men zou moeten kiezen tussen de verdelingen A en C op de curve van figuur 2 zou volgens het difference principle, opgevat als maximin-criterium, C boven A verkozen moeten worden ($X_2^C > X_2^A$). Rawls geeft evenwel (zie het citaat hierboven) de voorkeur aan verdeling A. De reden is duidelijk: Rawls baseert zijn keuze voor A boven C op compenserende ongelijkheden. Een oordeel in termen van compenserende ongelijkheden vereist namelijk dat men de beide alternatieven A en C beschouwt in relatie tot *alle andere* mogelijke verdelingen.

In dit verband is vergelijking met het rechtvaardigheidsoptimum B van belang. Elke mogelijke afwijking van B is volgens het difference principle (in beide interpretaties) onrechtvaardig omdat de minstbevoorrechte positie dan wordt benadeeld. Maar er is een kwalitatief verschil tussen afwijkingen in de richting van A en afwijkingen in de richting van C. In het eerste geval neemt de produktiviteit van de economie af, maar het geringere produkt wordt gelijker verdeeld over de hoogste en laagste posities; iedereen gaat er dus in absolute zin op achteruit. In het tweede geval neemt de produktiviteit ook af, maar om geheel andere redenen: de meestbevoorrechte groepen werken minder lang als gevolg van de overmatig grote beloningsverschillen per arbeidsuur. Ook nu valt er ten opzichte van het optimum minder te verdelen. Maar de ongelijkheid is juist toegenomen terwijl alleen de minstbevoorrechte groepen er in absolute zin op achteruit zijn gegaan. Van compenserende ongelijkheden is geen sprake, integendeel. Vandaar dat Rawls de verdeling C minder rechtvaardig vindt dan verdeling A, ondanks $X_2^C > X_2^A$.

Dat Rawls de consequenties van het difference principle (opgevat als maximin-criterium) niet wenst te accepteren, kan men ook constateren op een andere plaats. Daar wordt herhaald dat het dalende deel van de contribution curve vermeden moet worden:

'Once a society goes beyond the maximum it operates along the downward sloping part of the curve and a harmony of interests no longer exists. As the more favored gain the less advantaged lose, and vice versa. The situation is analogous to being on an efficiency frontier. This is far from desirable when the justice of the basic structure is involved. Thus it is to realize the ideal of the harmony of interests on terms that nature has given us, and to meet the criterion of mutual benefit, that we should stay in the region of positive contributions' (105).

Hier blijkt duidelijk dat Rawls het difference principle alleen aanvaardt voor-

zover de toepassing ervan niet leidt tot conflictsituaties. Maar daarbij is het zelfs nog niet eens zo dat een wijziging van de institutionele verdeling die *in ieders voordeel* uitvalt zonder meer gerechtvaardigd is, zoals men uit de passage over de belangenharmonie zou kunnen concluderen. Om bij ons voorbeeld uit figuur 2 te blijven: veronderstel dat de vergelijking van de twee verdelingen A en C weer aan de orde is. De maatschappij bevindt zich in toestand A. Men kan kiezen tussen de status quo of, na een hervorming, toestand C. Hoewel een keuze vóór een verlaging van het belastingtarief die de maatschappij naar C voert in ieders voordeel is en zodoende lijkt te voldoen aan het 'criterion of mutual benefit', zou Rawls toch de status quo kiezen. Want, zo zou hij volgens het citaat moeten redeneren, eenmaal in C aangekomen is een conflictsituatie ontstaan. Bekend is immers dat de in deze verdeling bestaande ongelijkheden *niet* compenserend werken; een verhoging van de belastingdruk zou ten koste van de meestbevoorrechte groep en ten gunste van de minstbevoorrechte groep uitvallen.

Tot nu toe hebben wij stilzwijgend aangenomen dat de vorm van de contribution curve algemeen bekend is. Maar dit is, zoals de econoom Arrow opmerkt, zeker niet het geval. Het is niet makkelijk vast te stellen onder welke omstandigheden en met name bij welke belastingstructuur, de negatieve inspanningseffecten zich zullen voordoen.[17] Bovendien kan men constateren dat in de analyse van Rawls alleen de arbeidsmotivatie van de meestbevoorrechte groepen ter sprake komt; dat maakt het probleem nog ingewikkelder.

Wanneer men het betoog van Rawls realistisch bekijkt, lijkt het vrijwel uitgesloten dat er ooit sprake zou zijn van de gewenste 'harmony of interests'. Want zolang de vorm van de contribution curve niet exact vaststaat, zullen de meestbevoorrechte groepen, in iedere situatie waar een nivellerende verdelingspolitiek aan de orde komt, kunnen uitroepen dat het tweede beginsel van 'justice as fairness' geweld wordt aangedaan indien men de bestaande netto-inkomensverschillen zou gaan verkleinen. Men kan Rawls voorhouden dat zijn rechtvaardigheidsconceptie in feite de privileges van de bezitters van schaarse talenten en vermogens legitimeert. Dreigen deze privileges te worden aangetast, dan kunnen de betreffende groepen een vermindering van hun produktieve prestaties in het vooruitzicht stellen, terwijl zij zich op de beginselen van sociale rechtvaardigheid beroepen. Omgekeerd kunnen de minstbevoorrechten in elke situatie aandringen op inkomensnivellering zonder daarbij serieus in overweging te hoeven nemen, dat negatieve inspanningseffecten eventueel tot een aantasting van het sociale minimum zouden kunnen leiden. Met andere woorden: de meestbevoorrechte groepen zullen er belang bij hebben de bestaande toestand op het *stijgende* gedeelte (OAB) van de – onbekende – contribution curve te situeren. Daarentegen is het voor de minstbevoorrechte groepen van belang – voorzover zij aandringen op positie-

verbetering door inkomensnivellering – de bestaande toestand op het *dalende* deel (bijvoorbeeld C) van deze curve te situeren. Iedere partij kan zich daarbij misschien op passende economische onderzoekingen beroepen.

3.2.5 Slotopmerking: terug naar de aanvangstoestand

Zojuist hebben wij aangetoond dat Rawls bij de toepassing van zijn difference principle niet uitsluitend wil afgaan op de keuzeregel: maximaliseer de positie van de minstbevoorrechte representatieve persoon. Hij stelt een additionele voorwaarde: vermijd het dalende gedeelte van de contribution curve. Hiermee wil Rawls voorkomen dat de maatschappij niet-compenserende ongelijkheden tussen de hoogste en de laagste inkomensposities toestaat.

Rawls beperkt de *rechtvaardige* verdelingen tot het stijgende gedeelte van de contribution curve. Bij iedere keuze tussen twee verdelingen op dit gedeelte – waarbij het dan gaat om de vraag welke van die twee het rechtvaardigst is – leidt de toepassing van zowel het maximin-criterium als het beginsel van compenserende ongelijkheden tot hetzelfde rechtvaardigheidsoordeel. Zou men daarentegen twee punten aan weerszijden van het optimum op de curve moeten vergelijken, dan is de verdeling waarin men geen compenserende ongelijkheden aantreft steeds de inferieure. In dat geval kan het zijn, dat de toepassing van de maximin-regel niet het door Rawls beoogde rechtvaardigheidsoordeel geeft. (In figuur 2 zagen wij dit resultaat optreden bij de vergelijking van de punten A en C.) Hieruit volgt dat Rawls het beginsel van compenserende ongelijkheden als de maatgevende interpretatie van het difference principle beschouwt in de context van de rechtvaardige basisstructuur.

Wij laten nu de institutionele uitwerkingen van 'justice as fairness' even buiten beschouwing om ons nog eens in Rawls' oorspronkelijke toestand te verplaatsen. De vraag is dan: kiezen de denkbeeldige contractanten het beginsel van compenserende ongelijkheden of kiezen zij alleen de maximin-regel. Is dat laatste het geval, dan ontbreekt de (contractuele) rechtvaardiging van de zojuist genoemde additionele voorwaarde: vermijding van het dalende deel van de contribution curve. Maar dàn wordt ook de mogelijke strijdigheid tussen rechtvaardigheidsoordelen gebaseerd op het maximin-criterium, dan wel op compenserende ongelijkheden, opnieuw actueel.

Zijn er in de oorspronkelijke toestand elementen te vinden waarop een rationele uitsluiting van niet-compenserende ongelijkheden kan worden gebaseerd? Bij Rawls komt deze vraag niet op. Hij gaat er al van uit dat 'the two principles are those a person would choose for the design of a society in which his enemy is to assign him his place' (152). Contractanten willen zich vóór alles vrijwaren tegen de slechtst mogelijke uitkomst. Om nog eenmaal de twee verdelingen A en C van figuur 2 te gebruiken: iedere contractant zal de positie X_2^A als de slechtst mogelijke beschouwen en daarom C boven A pre-

fereren. Het is waar dat C ten opzichte van A verschillende gebreken heeft: een grotere mate van ongelijkheid, niet-compenserende ongelijkheid en, daarmee samenhangend, mogelijke conflicten tussen de meest- en de minstbevoorrechte groepen in de samenleving. Zelfs al zouden de contractanten hiervan op de hoogte zijn, dan zouden zij deze nadelen op de koop toenemen.

Onze conclusie is dat het maximin-criterium de maatgevende interpretatie van het difference principle is in de context van de oorspronkelijke toestand. Wanneer men inderdaad zou kunnen aantonen dat deze regel door rationele contractanten wordt gehanteerd, is het difference principle, opgevat als beginsel van compenserende ongelijkheden, nog maar zeer ten dele gerechtvaardigd. De oordelen van sociale rechtvaardigheid die door Rawls worden uitgesproken op basis van de institutionele uitwerking van 'justice as fairness' zijn daarom onvoldoende gefundeerd door de resultaten van zijn contracttheorie.

4 De afleiding van het Difference Principle

In het voorgaande hebben wij aangetoond dat het difference principle in de contract-theorie een beperktere betekenis heeft dan in de theorie van de rechtvaardige basisstructuur. Niettemin is het zinvol te onderzoeken of Rawls zijn rechtvaardigheidsconceptie met behulp van een exact uitgewerkte contracttheorie heeft weten te ondersteunen. Wij stellen belang in twee vragen. Ten eerste willen wij nagaan of de methode van rechtvaardiging die Rawls heeft ontwikkeld consequent door hem is toegepast: is hij er werkelijk in geslaagd de principes van 'justice as fairness' deductief af te leiden uit de premissen van de oorspronkelijke toestand? Nauw hiermee verbonden is de tweede, in ons vorige stuk al opgeworpen vraag: is het Rawls gelukt de utilitaristen met de eigen wapenen te verslaan? Heeft hij kunnen aantonen, dat een op eigenbelang gebaseerde keuze van rationele besluitnemers niet leidt tot een sociaal contract waarin de levenskansen van het individu opgeofferd kunnen worden aan de maximalisering van de gemiddelde welvaart?

Om deze vragen te behandelen is het niet noodzakelijk alle principes en prioriteitenregels van 'justice as fairness' aan de orde te stellen. Het is overzichtelijker de discussie tot het difference principle te beperken. Niet alleen heeft Rawls aan de afleiding van dit beginsel de meeste aandacht besteed, maar ook is zijn gedachtengang juist hier het felst bekritiseerd door verdedigers van het utilitarisme.

Wij bespreken eerst de kenmerken van het afleidingsprobleem (4.1) en geven dan een reconstructie van Rawls' oplossing en de daarop geleverde kritiek (4.2). Daarna schetsen wij een alternatieve benadering van het afleidingsprobleem en komen tot de conclusie dat het difference principle in de door

Rawls geformuleerde aanvangstoestand niet kan worden afgeleid (4.3).

4.1 Maximin of utilitarisme?

In de vorige aflevering hebben wij beschreven hoe Rawls zich de totstandkoming van het contract in de oorspronkelijke toestand voorstelt (1.2.3 t/m 1.2.4).

Contractanten krijgen een aantal alternatieve basisstructuren of 'situaties' voorgelegd waarin zij mogelijkerwijze terecht kunnen komen nadat het contract is gesloten. Welke situatie dat zal zijn moeten zij zelf bepalen op grond van hun doelstellingen en gebruikmakend van de informatie waarover zij beschikken. Gegeven is, dat met elke situatie een institutionele verdeling van primaire goederen over relevante sociale posities correspondeert. Omdat het ons hier in het bijzonder om het difference principle gaat, is aangenomen dat de contractanten op de hoogte zijn van de hoeveelheid sociaal-economische primaire goederen die aan iedere positie wordt toegedeeld. Wat zij echter niet weten is, welke positie zij zelf zouden gaan innemen indien zij één der situaties zouden uitkiezen. Bovendien laat Rawls uit de 'sluier van onwetendheid' volgen dat de contractanten niet voldoende weten om hun kansen op sociale posities te kunnen schatten.

Onder deze omstandigheden moeten contractanten op rationele gronden bepalen welke van de alternatieve situaties hen de hoogste score op de primaire goederen-index in het vooruitzicht stelt. Rawls' interpretatie van het sociaal contract houdt in, dat de rationele gedragslijn die bij de keuze van de optimale situatie wordt gevolgd, achteraf de status van een contractueel gekozen rechtvaardigheidsbeginsel verkrijgt, mits deze keuze unaniem en op onpartijdige wijze is geschied. Daar alle contractanten in de oorspronkelijke toestand hetzelfde nastreven, hetzelfde weten en dus ook vrijwillig dezelfde middelen zullen kiezen om hun doel te bereiken, is aan het vereiste van unanimiteit voldaan. En omdat de contractant niet weet welke positie hij in de samenleving van zijn keuze zal gaan innemen ,is hij gedwongen de belangen van alle representatieve personen op onpartijdige wijze in zijn keuze te betrekken (1.2.5).

Het difference principle kan nu geacht worden te zijn 'afgeleid', als in de oorspronkelijke toestand een *maximin-contract* wordt gesloten. Men moet dan aantonen dat de rationele contractant steeds die situatie kiest waarin zich de maximin-score op de primaire goederen-index bevindt.

Is er ook een utilitaristisch contract mogelijk? Op zichzelf wel, indien men vrij is de premissen van de aanvangstoestand te formuleren. Rawls zegt zelf dat de contracttheorie ook ruimte laat voor de afleiding van andere rechtvaardigheidsbeginselen dan 'justice as fairness'. Zoals wij hebben gezien, leidt dit inzicht hem er dan ook toe de discussie met andersdenkenden te ver-

leggen naar het niveau van de coherentietheorie. Daarin wordt de vraag gesteld, welke beginselen de rechtvaardigheidsoordelen van een forum het best tot uitdrukking brengen. De aanvangstoestand waaruit die beginselen dan kunnen worden afgeleid, zal volgens Rawls de 'oorspronkelijke toestand' blijken te zijn (1.2.6 t/m 1.2.7).

Hoe dit ook zij, uit de reacties op A Theory of Justice is gebleken dat de strijd tussen Rawls en de utilitaristen niet op het niveau van de coherentie-theorie behoeft te worden gevoerd. Men kan Rawls' contracttheoretische uitwerkingen ook rechtstreeks aanvallen door te laten zien dat uit de oorspronkelijke toestand even gemakkelijk een utilitaristisch contract als een maximin-contract kan worden afgeleid. Het is deze mogelijkheid die wij willen onderzoeken.

Een prealabele vraag is de volgende: kan er van een utilitaristisch contract *in de oorspronkelijke toestand* sprake zijn? Men kan aanvoeren dat de keuze in de oorspronkelijke toestand — hoe deze ook mag verlopen — met het utilitarisme helemaal niets te maken heeft. Immers, het 'Principle of Average Utility' dat Rawls als belangrijkste variant van het utilitarisme bekritiseert, houdt in dat het gemiddelde nut van alle personen moet worden gemaximaliseerd. In de oorspronkelijke toestand is echter alléén sprake van institutionele verdelingen .Hoe de verdeling van primaire goederen over personen is geregeld en welk *subjectief* nut een persoon aan zijn positie ontleent, is volstrekt onbekend. Zoals wij in 1.1.4 en 3.1.2 al vermeldden, doet dit alles voor Rawls ook niet ter zake. Hieruit volgt dat het 'Principle of Average Utility' vertaald zal moeten worden in de grootheden van de oorspronkelijke toestand, wil men de discussie op het afleidingsprobleem kunnen toespitsen.[18] Opmerkelijk is dat Rawls dit zelf ook heeft gesignaleerd, maar de confrontatie op eigen terrein — de door hem gekozen uitgangspunten van de oorspronkelijke toestand — uit de weg gaat. Hij zegt:

> 'Of course, the utilitarian could ... accept the account of primary goods, and then define his principle in terms of the relevant indexes of these. This involves a major change in the theory which I shall not follow up' (175).

Wij zullen in het vervolg spreken van een *utilitaristisch contract* wanneer de contractanten in de oorspronkelijke toestand op rationele gronden steeds de situatie met de hoogste gemiddelde score op de index blijken te kiezen. Wordt zo'n contract gesloten, dan is het 'Average Utility Principle' afgeleid.

Voor sommige verzamelingen van alternatieven kan uiteraard gelden, dat de hoogste gemiddelde score en de maximin-score zich in één en dezelfde situatie bevinden: er zou dan zowel een maximin- als een utilitaristisch contract tot stand kunnen komen. Om onze probleemstelling te onderzoeken moet men daarom van zodanige verzamelingen uitgaan, dat de twee rivaliserende con-

tracten verschillende optimale situaties aanwijzen. In 4.3 zal hiermee rekening worden gehouden.

4.2 Keuze van onzekere situaties

Zojuist bleek al dat Rawls het keuzeprobleem van de contractanten opvat als een *keuze onder condities van onzekerheid,* dit als gevolg van de 'sluier van onwetendheid' (172). Alle mogelijke uitkomsten van een situatie – dat zijn dus de mogelijk te verkrijgen primaire goederen in elke sociale positie – zijn bij zo'n keuze weliswaar gegeven, maar de informatie omtrent de waarschijnlijkheid van deze uitkomsten ontbreekt geheel. Voor dergelijke problemen zijn in de literatuur verschillende keuzecriteria voorgesteld. Volgens het handboek van de econoom W. J. Baumol, op wie Rawls zich mede beroept, is niet op voorhand te zeggen welk criterium voor een rationeel calculerend individu het meest geschikt is.[19] Dit is onder meer afhankelijk van de *inzet* van het kiezende individu (hetgeen hij op het spel denkt te zetten) en van zijn *risicowaardering* (zijn bereidheid ongunstige uitkomsten te accepteren ingeval hij op een gunstige uitkomst mikt).[20]

Het zal duidelijk zijn dat de inhoud van het contract in hoge mate wordt bepaald door het gehanteerde keuzecriterium. De beschrijving van de oorspronkelijke toestand moet hieromtrent de nodige aanwijzingen verschaffen, met name over factoren als inzet en risicowaardering van de contractanten. Rawls maakt het zich hierbij overigens niet al te moeilijk. Hij brengt slechts twee van de vele keuzecriteria ter sprake.[21] Eén daarvan, het zal de lezer niet verbazen, is het maximin-criterium. Het tweede staat bekend als het criterium van Laplace[22] en zal hieronder worden toegelicht.

Voor Rawls komt het afleidingsprobleem neer op het bedenken van een plausibele argumentatie voor de passendheid van het maximin-criterium in de oorspronkelijke toestand. Als de contractanten dit criterium volgen, dan komen zij zonder omwegen uit op een maximin-contract en is het difference principle afgeleid. Rawls gaat inderdaad op deze manier te werk. Uit zijn betoog (par. 26 t/m 28) zijn twee argumenten te destilleren, die wij afzonderlijk zullen bespreken:

argument 1: de oorspronkelijke toestand is gekenmerkt door een *hoge inzet* van de contractanten. Mede op grond hiervan, zo meent Rawls, is het Laplace-criterium ongeschikt. Het maximin-criterium blijft als enige kandidaat over;

argument 2: in de oorspronkelijke toestand doen de contractanten er verstandig aan (Rawls spreekt meestal van 'rationeel') zich op te stellen alsof zij een *zeer sterke afkeer van risico* hebben. Op grond hiervan komt het maximin-criterium als favoriete kandidaat naar voren. Over de merites van het Laplace-criterium op dit punt zwijgt Rawls, aangezien hij dit criterium al met

argument 1 denkt te hebben uitgeschakeld.

Wij beginnen de bespreking van argument 1 met een korte toelichting op het criterium van Laplace. Dit bestaat in feite uit twee gedeelten. Allereerst wordt aan iedere uitkomst bij gebrek aan informatie een *gelijke* kans toegekend; dit gedeelte wordt het 'principle of insufficient reason' (168) genoemd. Indien een situatie n mogelijke uitkomsten kan opleveren ($n > 1$) en indien het kiezende individu in staat is zijn preferenties over alle uitkomsten op een intervalschaal te rangschikken – hij kent aan elke uitkomst dan een optelbaar nutsgetal toe – dan kan het *verwachte nut* van elke situatie worden berekend. Daartoe worden de nutsgetallen van de uitkomsten gewogen met hun gelijke kansen (1/n) en vervolgens opgeteld.

In de tweede plaats eist het Laplace-criterium dat de situatie met het hoogste verwachte nut wordt gekozen.

Rawls' bezwaar tegen het Laplace-criterium richt zich tegen calculaties op basis van 'insufficient reason'. Hij meent dat uitspraken over de waarschijnlijkheid van uitkomsten eigenlijk alleen als basis voor een rationele keuze kunnen dienen, wanneer deze op objectieve gegevens berusten (172). Dit geldt des te meer, zegt Rawls, in de oorspronkelijke toestand waar de contractanten ervan doordrongen zijn dat zij bijzonder veel op het spel zetten. Zij doen immers een eenmalige keuze die niet alleen henzelf maar ook toekomstige generaties aan een bepaalde basisstructuur bindt. Rawls voegt hieraan toe dat zijn contractanten heel graag willen dat hun keuze door het nageslacht redelijk wordt gevonden (155, 172). Om al deze redenen besluit Rawls er voortaan vanuit te gaan '. . . that the parties discount estimates of likelihood that are not based on a knowledge of particular facts and that derive largely if not solely from the principle of insufficient reason' (173). De contractanten kunnen hun keuze niet meer op waarschijnlijkheden baseren en het Laplace-criterium is dan ook niet van toepassing.

Deze argumentatie is op allerlei gronden aangevochten. De politicologen Keat en Miller menen dat de hoge inzet van de contractanten geen reden is om de toekenning van waarschijnlijkheden te verwerpen, integendeel:

> 'The more vital a decision is, the more important it becomes to use every means available to estimate the probable results of different courses of action. In the absence of definite information about likelihoods, it is rational to employ the principle of insufficient reason. How, then, can it cease to be rational when the decision is such an important one?' (Keat en Miller, 1974, 9).

Keat en Miller menen verder dat het maximin-criterium dat Rawls propageert in vergelijking met 'insufficient reason' beslist niet rationeel is te noemen. Want in het maximin-geval negeert de contractant de informatie over n-1 van de n uitkomsten per situatie.

Ook Harsanyi critiseert Rawls' afwijzing van waarschijnlijkheidsberekenin-

gen. Zich beroepend op de Bayesiaanse besluitvormingstheorie stelt hij, dat hoe ook een contractant tot zijn keuze komt, er altijd sprake zal zijn van een impliciete toekenning van waarschijnlijkheden, als die keuze onder condities van onzekerheid moet worden gedaan.
Harsanyi wijst er verder op dat Rawls ten onrechte – want zonder nadere toelichting – stelling neemt in bestaande controversen binnen de besluitvormingstheorie (Harsanyi, 1975, 597-9).
Naar onze mening is argument 1 een samenraapsel van ad hoc beweringen dat slechts dient om het Laplace-criterium voortijdig uit te sluiten. Bovendien ondergraaft Rawls zijn eigen opvattingen over de waarschijnlijkheidsberekening èn over de inzet van contractanten, wanneer hij op een andere plaats in zijn boek een *utilitaristische versie* van de aanvangstoestand ten tonele voert. Dan zegt hij:

> '... if the parties are viewed as rational individuals who have no aversion to risk and who follow the principle of insufficient reason in computing likelihoods ... then the idea of the initial situation leads naturally to the average principle' (165-6).

Hare, die op deze passage heeft gewezen, merkt bevreemd op dat het 'principle of insufficient reason' hier blijkbaar wel rationeel wordt gevonden (Hare, 1973b). Ook de opmerkingen over de hoge inzet van contractanten kunnen dit verschil in behandeling niet verklaren. Rawls maakt niet duidelijk waarom deze inzet in een utilitaristische versie van de aanvangstoestand zou verschillen van de inzet in de oorspronkelijke toestand.
Op grond van al deze kritiek concluderen wij dat het Laplace-criterium ten onrechte is afgewezen. Nu zou dit nog niet zo'n groot bezwaar zijn als Rawls een overtuigende redenering voor aanvaarding van het maximum-criterium had gepresenteerd. Uit het volgende kan blijken dat dit niet het geval is.
Onder argument 2 valt Rawls' behandeling van de risicowaardering in de oorspronkelijke toestand. Op dit belangrijke punt is zijn redeneertrant volstrekt circulair. Rawls zegt namelijk dat:

> '... the person choosing has a conception of the good such that he cares very little, if anything, for what he might gain above the minimum stipend that he can, in fact, be sure of by following the maximin rule' (154).

En bovendien overwegen zijn contractanten, dat situaties waarin zij over *minder* primaire goederen zouden komen te beschikken dan dit 'minimum stipend' inacceptabel zijn: '... the rejected alternatives have outcomes that one can hardly accept' (154).
Hier blijkt, dat contractanten het maximin-criterium hanteren omdat zij nu eenmaal de typerende maximin-attitude ten opzichte van onzekere situaties vertonen. Rawls schrijft hen een houding toe die niet alleen uitnodigt tot het

afwijzen van elk risico, maar ook de eventuele spijt over gemiste kansen al bij voorbaat minimaliseert. Waarom een dergelijke houding 'rationeel' zou zijn – zoals volgens Rawls (172) zèlf aangetoond zou moeten worden – wordt niet vermeld. Men kan zich natuurlijk wel voorstellen dat een contractant situaties met onaanvaardbare lage minimumuitkomsten graag wil vermijden. Maar dan is er, zoals Hare heeft opgemerkt, niets tegen om dergelijke alternatieven bij voorbaat uit te schakelen: men offert de aantrekkelijke vooruitzichten die de afgewezen situaties eventueel bieden op, in ruil voor een verzekering tegen calamiteiten. Hare noemt dit de 'insurance strategy' (Hare, 1973b, 248).
Aan deze (en andere) meer genuanceerde benaderingen van de risicowaardering in de oorspronkelijke toestand kan met het maximin-criterium geen recht worden gedaan. Daarentegen biedt het ten onrechte door Rawls verworpen Laplace-criterium hier wel de nodige mogelijkheden. Zoals in 4.3 zal blijken kan elke vorm van risicowaardering in de verwachte nutscalculaties van het kiezende individu worden verwerkt.

4.3 De onbepaaldheid van het contract

Als uitgangspunt nemen wij een eenvoudig voorbeeld met slechts twee situaties (S_1 en S_2) en twee uitkomsten per situatie (V_{11} en V_{12} resp. V_{21} en V_{22}) Deze uitkomsten worden door scores op de primaire goederen-index weergegeven.
Terwille van het contrast (zie 4.1) kiezen wij de getallen zodanig dat een maximin-contract S_1 en een utilitaristisch contract S_2 als de optimale situatie aanwijst. Dan moet gelden: $V_{11} + V_{12} < V_{max} + V_{min}$.[23] Aan deze eis is voldaan als $V_{11} = 250$; $V_{12} = 150$; $V_{21} = 50$ en $V_{22} = 550$. S_1 bevat dan de maximin-score V_{12}, terwijl S_2 de hoogste gemiddelde score vertoont.
Wanneer het Laplace-criterium geldt, wordt aan elke uitkomst een kans van 0,5 toegekend. Vervolgens zullen de contractanten, teneinde de situatie met het hoogste verwachte nut te kunnen selecteren, aan elke uitkomst een nutsgetal op een intervalschaal moeten toekennen. Op het eerste gezicht zou men hiervoor eenvoudig de gegeven primaire goederen-scores (of een lineaire transformatie daarvan) kunnen invullen. Maar dan staat de afloop al bij voorbaat vast; er zal altijd een utilitaristisch contract worden gesloten.
Om de door Rawls zo sterk benadrukte risico-afkeer in het keuzeprobleem te introduceren zullen wij veronderstellen dat de contractanten hun risicowaardering geheel en al tot uiting brengen in hun preferenties over de vier uitkomsten. Daartoe voeren wij een Von Neumann-Morgenstern nutsfunctie in, waarbij de primaire goederen-scores als argumenten optreden: $U = U(V_{ij})$ $(i, j = 1,2)$.[24] Met behulp van een hieronder toe te lichten procedure kan vervolgens worden vastgesteld bij welke risicowaardering de toepassing van het

Laplace-criterium tot een maximin- dan wel tot een utilitaristisch contract leidt.

Bij de constructie van Von Neumann-Morgenstern nutsgetallen wordt gebruik gemaakt van een 'hypothetische standaardloterij'. Er is een standaardlot l(p), dat een kans p biedt op een zeer hoog gewaardeerde prijs en een kans 1-p op een zeer laag gewaardeerde prijs. In dit voorbeeld nemen wij de scores $V_{max.} = V_{22} = 550$ resp. $V_{min} = V_{21} = 50$ als hoogste en laagste prijzen. De nutsgetallen die de contractant aan deze twee prijzen toekent, worden bij conventie beschouwd als de uiterste grenzen van een nutsinterval [0,1], waarbij $U(V_{min.}) = 0$ en $U(V_{max.}) = 1$. De nutsgetallen $U(V_{11})$ en $U(V_{12})$ van de overige twee uitkomsten zullen zich ergens binnen dit interval bevinden, daar $V_{min} < V_{11}$, $V_{12} < V_{max.}$

Men kan de grootte van bijv. $U(V_{11})$ vaststellen door de contractant de volgende vraag te stellen: 'Indien u zou mogen kiezen tussen een standaardlot $l(p_{11})$ en de zekerheid van positie V_{11}, voor welke waarde van de kans p_{11} zou u dan indifferent zijn tussen deze twee alternatieven?'

Als bijvoorbeeld de kans $p_{11} = 0{,}7$ wordt opgegeven, geldt: $p_{11} = U(V_{11} = 0{,}7$.[25] Herhaling van deze vraag voor uitkomst V_{12} levert het nutsgetal $p_{12} = U(V_{12})$. Indien bijv. $p_{12} = 0{,}5$ is het verwachte nut van S_1 gelijk aan 1/2 $(U(V_{11}) + U(V_{12})) = 0{,}6$. Daar het verwachte nut van S_2 bij conventie gelijk is aan 1/2 (1 + 0) = 0,5 wordt de situatie S_1 gekozen: een maximin-contract.

Welke risicowaardering correspondeert nu met dit getallenvoorbeeld? Veronderstel dat de contractant een geheel *neutrale* houding ten aanzien van risico zou aannemen. In dat geval is hij indifferent tussen het standaardlot $1(p_{1j})$ en de zekere beschikking over de primaire goederen-score V_{1j} indien de verwachte opbrengst van het lot gelijk is aan de betreffende zekere opbrengst. Hij zal dus een zodanige kans p_{1j} opgeven dat $p_{1j}V_{max} + (1\text{-}p_{1j})V_{min.} = V_{1j}$. Een risico-neutrale waardering impliceert daarom: $p_{1j} = (V_{1j} - V_{min.}) : (V_{max.} - V_{min.})$.

Toepassing hiervan geeft — voor $V_{11} = 250$ en $V_{12} = 150$ — de volgende risico-neutrale nutsgetallen: $p_{11} = 0{,}4$ en $p_{12} = 0{,}2$. Vergelijkt men deze met de hierboven opgegeven waarden ($p_{11} = 0{,}7$ en $p_{12} = 0{,}5$), dan blijkt dat in het getallenvoorbeeld van een duidelijke *risico-afkeer* sprake is. Immers, de contractant is kennelijk pas indifferent tussen het standaardlot en de zekere uitkomst, voor een kans waarbij de verwachte opbrengst van het lot *groter* is dan de zekere opbrengst. Hij drukt hiermee uit dat hij het riskante alternatief slechts wil overwegen als hem een risicopremie in het vooruitzicht wordt gesteld. Van risico-afkeer zal derhalve sprake zijn, indien $p_{1j} > (V_{1j} - V_{min.}) : (V_{max.} - V_{min.})$.[26]

Een maximale risico-afkeer zou neerkomen op $p_{1j} = 1$. Hier is de contractant klaarblijkelijk zo bang in de positie $V_{min.}$ terecht te komen — ingeval hij situatie S_2 zou kiezen — dat hij pas bereid is een zekere opbrengst V_{1j} in te ruilen tegen het standaardlot, indien dit lot hem de hoofdprijs $V_{max.}$ volledig garandeert. Dit grensgeval komt neer op de zuivere maximin-attitude die Rawls propageert. Want ook hier telt voor de contractant maar één ding: het vermijden van 'outcomes that one can hardly accept'. Als de contractanten zich zo opstellen is het uiteraard niet zinvol om hun keuze met behulp van verwachte nutscalculaties weer te geven. Men heeft het Laplace-criterium dan niet meer nodig.

Ons voorbeeld toont overigens dat — indien men het Laplace-criterium aanhoudt — de algehele afwijzing van risico, hoewel voldoende, zeker niet noodzakelijk is voor het maximin-contract. Dit contract komt immers reeds tot stand bij waarderingen waarvoor geldt: $p_{11} + p_{12} > 1$ (vgl. het getallenvoorbeeld waarin S_1 gekozen werd bij $p_{11} + p_{12} = 1{,}2$; maximale risico-afkeer impliceert $p_{11} + p_{12} = 2$). Toch is het wel te begrijpen dat Rawls geen genoegen neemt met minder dan de maximin-attitude. Weliswaar is een zekere mate van risico-afkeer een noodzakelijke voorwaarde voor het maximin-contract (zolang maximin- en utilitaristische contracten verschillende situaties aanwijzen[27]), maar een voldoende voorwaarde is dit niet. Indien bijvoorbeeld geldt: $p_{11} = 0{,}6$ ($> 0{,}4$) en $p_{12} = 0{,}38$ ($> 0{,}2$) is er zeker sprake van risico-afkeer, maar toch is het verwachte nut in S_1 kleiner dan dat in S_2 (0,49 resp. 0,50). Er wordt in dit geval dus geen maximin-contract gesloten.

Uit onze analyse blijkt duidelijk hoe gevoelig het keuzeresultaat van de oorspronkelijke toestand is voor kleine wijzigingen in de vooronderstelde risicowaardering. In een artikel van Mueller, Tollison en Willett wordt op basis van een redenering die aan de onze verwant is een soortgelijke conclusie getrokken. Deze auteurs hebben een voorbeeld geconstrueerd, waarin contractanten beschikken over gegevens omtrent de risicowaardering van personen in de samenleving en deze gegevens in hun nuttigheidsberekeningen verwerken. Net als in ons voorbeeld wordt hierbij van het Laplace-criterium uitgegaan. Het resultaat is dat een maximin-contract alleen is gegarandeerd wanneer er in de samenleving personen aanwezig zijn met een maximale risico-afkeer en wanneer aan de risicowaardering van deze personen door de contractanten een groot gewicht wordt toegekend (Mueller et. al. 1974, 352-3). Ook hier geldt: het contract is vóór alles afhankelijk van de vooronderstelde risicowaardering.

Nu kan men tegenwerpen dat deze conclusie niet algemeen is, omdat zij is bereikt op basis van het Laplace-criterium. Is de risicowaardering óók de cruciale factor, indien de contractanten (zoals Rawls meent) geen gebruik mogen maken van probabilistische keuzecriteria zoals dat van Laplace? Bij de beantwoording van deze vraag komen wij terecht op een eerder gesignaleerd feit: Rawls vergelijkt het maximin-criterium uitsluitend met het Laplace-

criterium en laat andere keuze-criteria buiten beschouwing. Dit heeft tot gevolg dat men aan een bespreking van de risicowaardering niet meer toekomt, zodra het Laplace-criterium wordt afgewezen: men komt dan zonder verdere discussie uit bij de maximale risico-afkeer die inherent is aan het maximin-criterium.

Noodzakelijk is dat niet. Er bestaat namelijk ook een keuzecriterium waarmee de risicowaardering op een niet-probabilistische wijze tot uitdrukking kan worden gebracht: het zg. Hurwicz α-criterium.[28] Ook Gardner heeft dit gesignaleerd (Gardner, 1975, 262-3). Dit criterium werkt als volgt. De contractant berekent voor elke situatie een gewogen gemiddelde van de beste en de slechtste uitkomst (in termen van primaire goederen; dus zonder tussenkomst van een nutsfunctie). Aan iedere slechtste uitkomst wordt een wegingsfactor α ($o \leqslant \alpha \leqslant 1$) toegekend, terwijl iedere beste uitkomst met een factor $1-\alpha$ wordt gewogen. De situatie met het hoogste gewogen gemiddelde wordt gekozen.

Het getal α, de zg. 'pessimism-optimism index' kan worden opgevat als een parameter die de risicowaardering in condities van onzekerheid weergeeft. Als de contractant graag situaties wil vermijden die hem de (relatief) slechtste uitkomsten in het vooruitzicht stellen, zal hij α een hoge waarde laten aannemen. Hiermee wordt bereikt dat de situaties overwegend worden vergeleken op hun slechtste mogelijkheden; de contractant selecteert daaruit dan de beste. Hoe groter zijn afkeer van risico is, des te pessimistischer zal hij zich opstellen met als grensgeval de zuivere maximin-attitude waarbij $\alpha = 1$. Omgekeerd: naarmate zijn risico-afkeer kleiner wordt (en zijn pessimisme afneemt) loopt α terug, totdat bij $\alpha = 1/2$ een risico-neutrale houding wordt bereikt. De beste en slechtste mogelijkheden van elke situatie tellen dan even zwaar.

De lezer kan gemakkelijk nagaan dat ook bij dit criterium risico-afkeer een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde is voor de totstandkoming van het maximin-contract, zolang dit contract een andere optimale situatie aanwijst dan het utilitaristische contract.

Ook in dit geval kan men alleen maar vaststellen dat de oorspronkelijke toestand van Rawls niets bevat waaruit men zou mogen concluderen dat de contractanten de voor een maximin-contract vereiste graad van risico-afkeer zouden moeten aannemen. Dit bezwaar krijgt een extra gewicht tegen de achtergrond van de volgende passage uit A Theory of Justice:

> '. . . it is not an argument for the two principles of justice that they express a peculiarly conservative point of view about taking chances in the orginal position. What must be shown is that choosing as if one had such an aversion is rational given the unique features of that situation irrespective of any special attitudes toward risk' (172).

Op grond van dit alles komen wij tot twee conclusies. Rawls is er niet in geslaagd het difference principle af te leiden. Het is hem evenmin gelukt, met behulp van de – speciaal voor dat doel ontwikkelde – contracttheorie het utilitarisme als kandidaat voor een op rationaliteit en eigenbelang gebaseerde rechtvaardigheidsmoraal uit te schakelen.

5 Burgerlijke ongehoorzaamheid en Justice as Fairness

Rawls houdt zich vooral bezig met de beginselen van een volkomen rechtvaardige maatschappij, de 'well-ordered society'. Daarin beantwoordt de basisstructuur aan unaniem aanvaarde principes en houden de burgers zich vrijwillig aan de rechtsregels (1.1.5). Het gaat Rawls hierbij in de eerste plaats om het beredeneren van een sociale rechtvaardigheidsconceptie. Is deze eenmaal ontwikkeld (o.a. met behulp van de contract-theorie) dan komt de veronderstelling van de welgeordende maatschappij te vervallen. Op dat moment wordt de rechtvaardigheidstheorie geconfronteerd met de praktijk. Een vraag die dan opkomt is de volgende: hoe moeten mensen met eenzelfde conceptie van rechtvaardigheid zich gedragen wanneer zij met onrechtvaardige wetten of overheidsmaatregelen te maken krijgen?

Volgens Rawls ligt deze vraag op het terrein van de 'partial compliance theory'. Deze theorie omvat alles wat te maken heeft met de correctie van onrechtvaardigheden: de straftheorie, de rechtvaardigheid van oorlogen, gewapend verzet tegen de staat, burgerlijke ongehoorzaamheid en acties van gewetensbezwaarden. Rawls erkent:

> 'These are among the central issues of political life, yet so far the conception of justice as fairness does not directly apply to them' (351).

Of Rawls' theorie van sociale rechtvaardigheid op al deze problemen kan worden toegepast, blijft helaas onduidelijk, omdat hij alleen aan de twee laatstgenoemde onderwerpen aandacht besteedt. Wij richten ons in het bijzonder op zijn ideeën over burgerlijke ongehoorzaamheid. Dit begrip zal in 5.2 in detail worden besproken. Volgens Rawls is bij iedere manifestatie van burgerlijke ongehoorzaamheid een hoge mate van instemming met de grondslagen van de bestaande rechtsorde voorondersteld. Om deze reden bespreekt hij burgerlijke ongehoorzaamheid in de context van een *bijna rechtvaardige samenleving* (the nearly just society) '. . . in which there exists a viable constitutional regime more or less satisfying the principles of justice' (353).

Deze ambivalente term kan met een verwijzing naar de rechtvaardige politieke procedure worden toegelicht (3.2.2). Rawls wijst erop dat het politieke proces in een rechtvaardig constitutioneel stelsel niet persé tot een rechtvaar-

dige wetgeving zal leiden, hoe effectief de besluitvormingsprocedures ook mogen werken. Er zullen soms wetten worden aangenomen die door velen als onrechtvaardig worden beschouwd, terwijl allen het eens zijn over de rechtvaardigheid van de 'background institutions' waarbinnen het wetgevend proces zich afspeelt. Wanneer Rawls spreekt van een welgeordende maatschappij laat hij deze feilbaarheid van de politieke besluitvorming (imperfect procedural justice (198)) buiten beschouwing. Heeft hij het daarentegen over een 'nearly just society', of over 'a state of near justice', dan komt de nadruk juist heel sterk te liggen op de discrepantie tussen de rechtvaardigheid van de procedures en de onrechtvaardigheid van de (wetgevende) resultaten. In deze context spreekt de gehoorzaamheid van de burgers aan bestaande rechtsregels niet meer vanzelf, maar ook ongehoorzaamheid is problematisch. Rawls formuleert in hoofdstuk VI van A Theory of Justice een aantal algemene gedachten over dit gehoorzaamheidsprobleem; wij zullen deze in 5.1 bespreken.

Men kan overigens vaststellen dat Rawls zijn bespreking van de 'partial compliance theory' niet voor niets heeft beperkt tot de reincultuur van een bijna rechtvaardige samenleving. Gehoorzaamheidsproblemen doen zich ook voor wanneer de constitutie niet aan 'justice as fairness' voldoet of de consensus over rechtvaardigheidsbeginselen zelf ontbreekt. In dit verband merkt Rawls op:

> '. . .when a society is regulated by principles favoring narrow class interests, one may have no recourse but to oppose the prevailing conception and the institutions it justifies in such ways as promise some success' (353).

Over situaties als deze heeft A Theory of Justice, zo blijkt uit dit citaat, niet veel te melden. Rawls zegt niet meer dan: 'Als men zich tegen fundamenteel onrecht wil verzetten, zijn alle middelen geoorloofd'. Dit levert nu niet direct een ethische grondslag voor een verzets- of revolutietheorie op. Wij concluderen daarom dat de toepassing van 'justice as fairness', zoals Rawls die zich voorstelt, alleen aan de orde kan zijn in situaties waar de twee rechtvaardigheidsbeginselen in de politieke praktijk grotendeels zijn verwezenlijkt. Alleen dan kan men bij de oplossing van gehoorzaamheidsproblemen een beroep doen op de inhoud van deze beginselen, als non-controversiële uitgangspunten.

5.1 Het gehoorzaamheidsprobleem

Voor een goed begrip van het gehoorzaamheidsprobleem dient men zich nogmaals in de oorspronkelijke toestand te verplaatsen. Deze is zo geconstrueerd dat het contract als 'public conception of justice' mag worden beschouwd. In een welgeordende maatschappij geldt bovendien dat deze conceptie geheel en al in praktijk wordt gebracht: de publieke beginselen zijn niet alleen moreel bindend, maar worden ook geëffectueerd. Wij hebben in 3.2.1 besproken hoe Rawls dit in een theorie van de rechtvaardige basisstructuur heeft uitgewerkt, waarin hij een constitutioneel, een wetgevend en een uitvoerend stadium van besluitvorming onderscheidt. In elk van deze stadia worden de in een voorgaande fase genomen besluiten volledig gehoorzaamd en als uitgangspunt genomen voor meer gedetailleerde regelingen.

Opdat iemand de rechtvaardigheidsbeginselen daadwerkelijk in praktijk brengt – voorzover dit in zijn situatie van hem verwacht mag worden – moet hij een morele verplichting tot rechtvaardig handelen voelen. Rawls heeft zijn theorie van sociale rechtvaardigheid daarom aangevuld met een aantal *plichten* en *verplichtingen* (duties and obligations; par. 19 en 18) die uit de oorspronkelijke toestand moeten worden afgeleid.[29] Daarbij onderkent hij overigens wel, dat deze contractuele vereisten op zichzelf nog geen garantie voor rechtvaardig gedrag inhouden. Om deze reden probeert Rawls in het derde deel van A Theory of Justice dan ook aannemelijk te maken dat juist de aanvaarding van zijn conceptie van 'justice as fairness' een zeer sterke geneigdheid tot rechtvaardig handelen bij de mensen zal oproepen. Op dit gedeelte van zijn theorie gaan wij niet in. Wij beperken ons tot een bespreking van de plichten en verplichtingen, omdat deze aangeven waarom het individu zich aan de collectieve besluiten van de rechtvaardige samenleving moet houden. Daaruit zal ook blijken wanneer de gehoorzaamheid aan de rechtsregels problematisch wordt.

De *natuurlijke plichten* (natural duties) zijn gebaseerd op de gelijkwaardigheid van mensen als morele subjecten.[30] Het gaat hierbij om de plicht tot wederzijdse hulp, wederzijds respect en de plicht elkaar geen onnodig leed te berokkenen (114). Maar vooral belangrijk is de *plicht tot rechtvaardig handelen* (the duty of justice), die uit twee afzonderlijke vereisten bestaat: 'to support and to comply with just institutions that exist and apply to us' en 'to further just arrangements not yet established, at least when this can be done without too much cost to ourselves' (115).

Daarnaast zijn er de *verplichtingen* (obligations), die voortkomen uit een algemeen beginsel, het 'principle of fairness'. Dit beginsel vereist dat iemand moet doen wat van hem verwacht mag worden overeenkomstig de regels van instituties waarin hij participeert, indien aan twee voorwaarden is voldaan:

> '. . . first, the institution is just (or fair), that is, it satisfies the two principles of justice; and second, one has voluntarily accepted the benefits of the arrangement or taken advantage of the opportunities it offers to further one's interests' (111-2).

In tegenstelling tot de natuurlijke plichten, die onvoorwaardelijk en algemeen van aard zijn, zijn de verplichtingen voorwaardelijk en specifiek. Als iemand

bijvoorbeeld een benoeming tot burgemeester aanvaardt, is hij volgens het 'principle of fairness' moreel verplicht alle uit zijn ambt voortvloeiende taken te vervullen met inachtneming van de geldende regels en procedures. De verplichting ontstaat dus op grond van een vrijwillig besluit tot deelname aan een institutie, waaraan de persoon in kwestie een aandeel in de baten van de maatschappelijke samenwerking ontleent. De verplichting geldt ten opzichte van iedereen die volgens de regels van die institutie ergens aanspraak op kan maken en wordt inhoudelijk bepaald door de rechten en plichten die aan de positie van de persoon in kwestie toebehoren. Het 'principle of fairness' vraagt de aandacht voor sociale verschillen tussen mensen, terwijl de natuurlijke plichten juist de gelijkwaardigheid benadrukken.

Zo tellen volgens Rawls de verplichtingen verreweg het zwaarst voor de meestbevoorrechten in de samenleving; niet alleen omdat zij het meeste voordeel trekken van de geordende samenwerking, maar ook omdat hun verplichtingen vaak in de publieke sfeer liggen. Rawls spreekt in dit verband van een 'noblesse oblige' die de meestbevoorrechten des te sterker aan de rechtvaardige orde bindt. (116).

Wanneer in een 'bijna rechtvaardige' maatschappij situaties van institutioneel onrecht worden onderkend, kunnen natuurlijke plichten en verplichtingen soms met elkaar in conflict komen. Zo kan men zich voorstellen dat een rechter op grond van zijn verplichting het geldende recht effectief te laten werken, zelf niet kan deelnemen aan burgerlijke ongehoorzaamheidsacties, zelfs al acht hij deze volledig gerechtvaardigd op grond van natuurlijke plichten. Maar waar het Rawls in eerste instantie om gaat is een conflict van natuurlijke plichten.

Wanneer iemand op grond van het vereiste, rechtvaardige regelingen te bevorderen waar deze nog niet bestaan, zich geroepen voelt tot ongehoorzaamheid aan de wet, zal hij dit moeten afwegen tegen het vereiste, de rechtsregels van een in het algemeen rechtvaardige orde te gehoorzamen.

Aan deze afweging, die in de discussie over burgerlijke ongehoorzaamheid een grote rol speelt, wijdt Rawls een aparte paragraaf 'The Duty to Comply with an Unjust Law' (par. 53) .De titel van deze paragraaf laat al zien dat de plicht tot gehoorzaamheid voorop wordt gesteld. Een potentiële wetsovertreder zal twee dingen moeten overwegen.

Ten eerste: is er werkelijk sprake van een conflict van plichten? Meer toegespitst: kan hij staande houden dat het onrecht uitsluitend langs illegale weg kan worden geëlimineerd? Vanzelfsprekend zijn hier maar zelden afdoende bewijzen te leveren. Zo zal het bijvoorbeeld nogal moeilijk zijn aan te tonen dat een hongerstaking tegen de zogenaamde Kalkar-heffing minder effectief zou zijn dan weigering van betaling.[31] De afweging die hier plaatsvindt is, zoals steeds in dit soort gevallen, voorbehouden aan het autonome individu,

maar dient wel in een publieke discussie aannemelijk te worden gemaakt. In die zin is er sprake van een (milde) bewijslast die bij de potentiële wetsovertreder berust.

Ten tweede: als er een conflict van plichten is, weegt dan het verwachte positieve effect van de voorgenomen ongehoorzaamheid op tegen de aantasting van de rechtsorde? Ook deze vraag moet worden gepreciseerd. Hiertoe verwijst Rawls naar de feilbaarheid van het politieke besluitvormingsproces dat een onvermijdelijk kenmerk is van de rechtvaardige basisstructuur. In de constitutionele fase, zegt Rawls, wordt getracht de voorwaarden te scheppen waaronder een meerderheidsstelsel zoveel mogelijk zal leiden tot een rechtvaardige wetgeving. Het geïnstitutionaliseerde onrecht, waarvoor in de context van 'near justice' de aandacht wordt gevraagd, ontstaat nu als gevolg van de onvermijdelijke fouten die regerende meerderheden in de legislatieve fase maken. Dit kunnen zowel beoordelingsfouten zijn — bijvoorbeeld maatregelen van economische politiek die het difference principle frustreren — als fouten die terug te voeren zijn op het eigenbelang van groepen die door de parlementaire meerderheid worden vertegenwoordigd.

Zelfs als men aanneemt dat de intenties van regerende meerderheden voor alles op een sociaal rechtvaardig beleid zijn gericht, zal er in mindere of meerdere mate van onrecht sprake kunnen zijn. Volgens Rawls dient iedereen met deze feiten rekening te houden:

> 'In choosing a constitution, then, and in adopting some form of majority rule, the parties accept the risks of suffering the defects of one another's knowledge and sense of justice in order to gain the advantages of an effective legislative procedure. There is no other way to manage a democratic regime' (355).

Rawls spitst het vereiste van gehoorzaamheid aan rechtvaardige regels nu toe op de constitutie. Hij interpreteert de formulering 'to support and to comply with just institutions that exist and apply to us' als een steun aan de rechtvaardige constitutie door gehoorzaamheid aan de wetten. Daardoor krijgt het gehoorzaamheidsvereiste een extra gewicht in een conflict van plichten. Rawls stelt zich dus op het standpunt dat de schade, door wetsovertredingen toegebracht aan het rechtvaardige constitutionele regime op den duur groter zal zijn dan de constructieve bijdrage die zulke overtredingen kunnen leveren aan de redressering van incidenteel onrecht. Dit is het — overigens niet onbekende — argument voor 'the duty to comply with unjust laws'.

Er zijn echter uitzonderingen op deze regel, zoals blijkt uit Rawls' veelvuldig gebruik van kwalificaties als: 'provided that they do not exceed certain bounds of injustice'. Voor de identificatie van excessief onrecht in een situatie van 'near justice' geeft Rawls twee algemene criteria die in zijn bespreking van burgerlijke ongehoorzaamheid ook worden gehanteerd.

Het eerste criterium slaat op de *mate van onrechtvaardigheid*. De prioritei-

tenregels van 'justice as fairness' moeten hierover beslissen. Zo zijn beperkingen van elementaire vrijheden die niet door de stelregel 'liberty can be restricted only for the sake of liberty' (302) worden gedekt veel onrechtvaardiger dan onbillijke verdelingen van verwervingskansen, terwijl deze op hun beurt weer zwaarder tellen dan niet-compenserende inkomens- en vermogensongelijkheden. Het tweede criterium heeft betrekking op de *verdeling van bestaande onrechtvaardigheden* over de leden van de samenleving. Hier geldt de stelregel:

> '. . .in the long-run the burden of injustice should be more or less evenly distributed over different groups in society, and the hardship of unjust policies should not weigh too heavily in any particular case' (355).

5.2 Burgerlijke ongehoorzaamheid

Rawls omschrijft burgerlijke ongehoorzaamheid als volgt:

> '[Civil disobedience is] a public, nonviolent, conscientious yet political act contrary to law usually done with the aim of bringing about a change in the law of policies of the government' (364).

Het is een politieke handeling, omdat deze gemotiveerd en gerechtvaardigd wordt door de politieke beginselen van de constitutie. Men doet bij burgerlijke ongehoorzaamheid een beroep op het rechtsgevoel van de meerderheid die krachtens deze constitutie regeert. De protesterende wetsovertreders willen de meerderheid ervan overtuigen dat deze in strijd handelt met de publieke conceptie van rechtvaardigheid en zij maken de verwachting kenbaar dat de onrechtvaardige beslissingen ongedaan zullen worden gemaakt.
Schuyt heeft er naar aanleiding van nederlandse ongehoorzaamheidsacties op gewezen dat 'burgerlijke ongehoorzaamheid' niets te maken heeft met onwettig verzet dat uit particularistische belangen voortkomt. Er moet duidelijk sprake zijn van een beroep op algemene (rechts)beginselen, zoals bijvoorbeeld de Algemene Verklaring van de Rechten van de Mens (Schuyt, 1975, 9). Men kan dit, aldus Schuyt, samenvatten met een streven naar universalistische waarden. In het boek van Rawls zijn deze universalistische waarden dan nog tot één enkele categorie beperkt: de gekozen beginselen van rechtvaardigheid, zoals vastgelegd in de constitutie door een 'constitutionele conventie'. Bij Rawls is burgerlijke ongehoorzaamheid dus een zeer specifiek begrip. Vanzelfsprekend kan men zich ook wel tegen meerderheidsbesluiten verzetten op grond van andere algemene beginselen dan die, welke in de conceptie van 'justice as fairness' zijn opgenomen. En misschien kan men zelfs verwachten dat de wetgever de relevantie van een beroep op die beginselen erkent. Maar ook dan valt een dergelijk protest buiten Rawls' omschrijving van burgerlijke ongehoorzaamheid.

De wijze waarop men protesteert moet de bedoeling van burgerlijke ongehoorzaamheid weerspiegelen. Men protesteert in het openbaar en zonder gebruik te maken van geweld. Bovendien is men bereid alle juridische gevolgen van de illegale actie te aanvaarden; wat dit betreft onderwerpt men zich vrijwillig aan het bestaande recht. Dit gedrag moet, net als de keuze van geweldloze middelen, dienen om de meerderheid duidelijk te maken dat het hier een weloverwogen actie betreft die op zichzelf de wettigheid van meerderheidsbesluiten niet ter discussie wil stellen.
Na deze begripsbepalingen gaat Rawls in op de onrechtvaardigheden die in aanmerking zouden kunnen komen voor een illegaal protest. Deze leveren de rechtvaardigingsgronden voor burgerlijke ongehoorzaamheid. Rawls zegt:

> '. . . it seems reasonable, other things equal, to limit it to instances of substantial and clear injustice, and preferably to those which block in the way to removing other injustices' (372).

Hier vindt men een nadere uitwerking van het criterium dat Rawls in zijn bespreking van de 'duty to comply with unjust laws' aanvoert: de mate van onrechtvaardigheid (5.1). Uit de toepassing van de prioriteitenregels van 'justice as fairness' volgt: hoe hoger het geschonden rechtvaardigheidsbeginsel is, hoe groter de onrechtvaardigheid. Dit is de maatstaf voor 'substantial injustice'. Maar Rawls gaat er bovendien van uit dat naarmate het geschonden beginsel hoger in de hiërarchie van prioriteiten is geplaatst, het onrecht duidelijker constateerbaar zal zijn ('clear injustice') en daarbij ook nog de verwijdering van ander onrecht meer in de weg zal staan ('block in the way to removing other injustices'). Om deze redenen wil Rawls de rechtvaardigingsgronden van burgerlijke ongehoorzaamheid beperken tot:

> '. . . serious infringements of the first principle of justice, the principle of equal liberty, and to blatant violations of the second part of the second principle, the principle of fair equality of opportunity' (372).

Inbreuken op het difference principle, hoe ernstig deze ook mogen zijn, wegen niet zwaar genoeg om burgerlijke ongehoorzaamheid te rechtvaardigen. Dit volgt niet alleen uit de ondergeordende positie van dit beginsel, maar ook, zegt Rawls, uit het feit dat het moeilijk is om objectief vast te stellen wanneer inkomens- en vermogensongelijkheden niet compenserend werken. Wij hebben in 3.2.4 al laten zien hoe dit ertoe kan leiden, dat een economische belangenstrijd wordt uitgevochten waarbij alle partijen zich op het difference principle menen te kunnen beroepen. Hier zijn de vooruitzichten op een gemeenschappelijke interpretatie van gedeelde beginselen maar heel gering. Rawls zegt daarom:

'The appeal to the public's conception of justice is not sufficiently clear. The resolution of these issues is best left to the political process provided that the requisite equal liberties are secure. In this case a reasonable compromise can be reached' (372-3).

Uit dit alles volgt dat vooral inbreuken op de (politieke) grondrechten een geëigend object voor burgerlijke ongehoorzaamheidsacties zijn. Alleen hier, zo meent Rawls, zal in het algemeen aan alle genoemde voorwaarden zijn voldaan: het onrecht is substantieel ('lies at the basis of the political order'), duidelijk constateerbaar ('does not presuppose an informed examination of institutional effects') en staat ten slotte de eliminatie van ander onrecht (zoals inbreuken op het difference principle) in de weg.

Hoewel er wel iets voor deze redenering te zeggen is, hebben wij toch de indruk dat Rawls zijn argumenten bij voorbaat heeft afgestemd op de volgorde waarin de principes van 'justice as fairness' zijn gerangschikt. Veel hangt af van zijn stelling dat sociaal onrecht duidelijker te constateren is en bovendien cumulatiever werkt, naarmate men de prioriteitenladder opklimt. Toegegeven, wanneer een minderheid bij koninklijk besluit van zijn stemrecht wordt beroofd — een voorbeeld dat Rawls aanvoert — is het onrecht substantieel, duidelijk en waarschijnlijk ook cumulatief. Maar zulke grove onrechtvaardigheden zijn naar onze mening irrelevant in de context van de 'bijna rechtvaardige maatschappij' waarover het hier steeds gaat. Daarin is toch immers een hoge mate van goede trouw van de politieke gezagsdragers vooronderstelt. Het voorbeeld van Rawls is niet erg overtuigend, juist omdat het onrecht zo 'substantial and clear' is.[32] In een bijna rechtvaardige maatschappij zal het veel vaker gaan om relatief subtiele inbreuken op de individuele vrijheden, zoals bijvoorbeeld de bedreiging van het recht op privacy door de instelling van gecentraliseerde databanken door de overheid. Hierbij is het maar de vraag of men kan zeggen dat het eerste rechtvaardigheidsbeginsel geschonden is zonder goed te zijn geïnformeerd over de werking van instituties en zonder inzicht in de effecten van technologische vernieuwing. En zelfs al is men geïnformeerd, dan nog zal — volgens Rawls — een afweging van individuele vrijheden moeten plaatsvinden voordat men tot een oordeel over het effect van gecentraliseerde informatieverwerking op de 'grootste totale vrijheid' kan komen. (2.2.1) Inbreuken op het eerste rechtvaardigheidsbeginsel zijn dus niet altijd zo duidelijk te constateren als Rawls doet voorkomen; dit wil echter nog niet zeggen dat ze minder ernstig zouden zijn.[33]

Ook voor wat betreft de cumulatieve effecten van institutionele onrecht is Rawls niet overtuigend. Men kan, ook hier weer, verwijzen naar andere gedeelten van A Theory of Justice. Zo hebben wij al uitvoerig besproken dat grote inkomens- en vermogensongelijkheden moeten worden beschouwd als een belemmering van de 'fair value of the equal political liberties' (3.2.2).

Wanneer dergelijke ongelijkheden in strijd blijken te zijn met het difference principle, is het onrecht volgens de prioriteitenregels niet zo groot. Toch kan zulk onrecht ernstige gevolgen hebben. De economisch zwakste groepen zijn dan immers — naar de overtuiging van Rawls zelf — niet in staat tot effectieve politieke participatie. Dit leidt tot hun ondervertegenwoordiging in het parlement en op den duur tot de verwaarlozing van hun belangen door regerende meerderheden. Van een rechtvaardig politiek proces is in dat geval geen sprake meer. Volgens Rawls worden als gevolg hiervan weer nieuwe onrechtvaardigheden in de hand gewerkt.

Door inbreuken op het difference principle niet als grond voor burgerlijke ongehoorzaamheid te erkennen, slaat Rawls de minstbevoorrechte groepen een wapen uit handen, waaraan juist zij, volgens zijn eigen redeneringen, het meest behoefte hebben. Als burgerlijke ongehoorzaamheid werkelijk een doelmatig middel is onrecht aan de kaak te stellen, waarom mag het dan wel gebruikt worden om de aandacht te vragen voor schendingen van democratische vrijheden maar beslist niet om te protesteren tegen bedrijfssluitingen, werkloosheid en gebrek aan zeggenschap van werknemers in de onderneming? Men kan hier ongetwijfeld tegenwerpen dat het nog maar de vraag is of deze zaken als een schending van het difference principle beschouwd moeten worden. Maar Rawls houdt vol dat ook al zou zo'n schending wel vaststaan, een illegaal protest niet is gerechtvaardigd. Zijn opvattingen over de rechtvaardiging van burgerlijke ongehoorzaamheid blijken bij nader inzien alleen te berusten op een strikte toepassing van de prioriteitenregels. Men kan zich afvragen of die regels zelf wel afdoende zijn beredeneerd in het contracttheoretische gedeelte van A Theory of Justice.[34]

Het standpunt van Rawls zou beter te verdedigen zijn als men veronderstelt dat de samenleving overeenkomstig de egalitaire variant van 'justice as fairness' is ingericht. In deze variant worden de prioriteitenregels enigszins gerelativeerd omdat er een sterke nadruk gelegd wordt op de waarborg van de 'fair value of political liberty' (3.2.2). Dit vereist een stelsel van constitutionele garanties voor een rechtvaardig politiek proces, waaronder als één van de belangrijkste de beperking van al te grote inkomens- en vermogensongelijkheden. Uit het betoog van Rawls kan worden afgeleid dat de formele politieke gelijkheid onder deze omstandigheden tevens tot een hoge mate van gelijkheid in de politieke machtsverdeling kan leiden. Is de egalitaire variant van kracht, dan krijgt Rawls' argument voor een strikt legaal proces van onrecht-correctie in controversiële sociaal-economische aangelegenheden iets meer gewicht. Maar ook dan blijft het naar onze mening aanvechtbaar.

Wij zagen al dat Rawls er de nadruk op legt dat inbreuken op het beginsel van de compenserende ongelijkheden niet voor iedereen even duidelijk zijn, zodat men zich daar maar beter niet op kan beroepen. Dit lijkt mede te zijn

ingegeven door Rawls' angst dat indien men via burgerlijke ongehoorzaamheid wel op sociaal-economische problemen gaat wijzen, het gevaar van systematische wetsovertredingen en een ondermijning van de rechtsorde ontstaat. De politicoloog H. Daudt is in een ander verband op deze beide punten ingegaan. In een discussie over het probleem van legitimatie zegt hij 'dat het bij burgerlijke ongehoorzaamheid primair gaat om een gewetensvraag voor de wetsovertreders die niet automatisch tot eenzelfde gewetensvraag voor de gezagsdragers leidt' (Daudt, 1975, 15) Dit sluit aan bij Rawls' opvattingen over het conflict van plichten; zo'n conflict is immers vooral een kwestie van het moreel autonome individu (5.1). Het is in dit licht dan ook onduidelijk waarom iemand die bijvoorbeeld in het geldende belastingstelsel een systematische inbreuk op het beginsel van de compenserende ongelijkheden meent te ontdekken, daartegen niet op illegale wijze zou mogen protesteren enkel en alleen omdat anderen hier geen problemen zien. Het kan juist van groot belang zijn om over dit soort zaken op korte termijn een openbare discussie uit te lokken en er een politiek agendapunt van te maken.

Burgerlijke ongehoorzaamheidsacties moeten, volgens Daudt, dienen om problemen te signaleren. Maar vervolgens moet het duidelijk zijn, dat de oplossing van deze problemen aan de gangbare politieke besluitvormingsprocedures moet worden overgelaten. 'Met andere woorden, aandacht trekken op irreguliere wijze *mag altijd* wanneer men bereid is daarvan de consequenties te dragen; doch alleen op reguliere wijze moet daarna worden beslist of de overtreders al of niet hun zin krijgen'. (Daudt, 1975, 15; onze cursivering). Als men dit onderscheid in het oog houdt, zal het respect voor de constitutionele rechtsorde niet door burgerlijke ongehoorzaamheidsacties worden aangetast.

Hoewel deze opvattingen van Daudt een goed argument opleveren tegen Rawls' beperkte rechtvaardigingsgronden, stemmen zij toch ook sterk overeen met de hoofdlijn van Rawls' eigen betoog. Al in zijn omschrijving van het begrip 'burgerlijke ongehoorzaamheid' is de signaalfunctie vervat: men wil de meerderheid immers 'wijzen op een fout' en men doet dat met een beroep op haar rechtsgevoel. Dit betekent dat men het vervolgens ook aan die meerderheid overlaat, welke conclusies zij wil trekken. Vandaar dat Rawls ook kan zeggen: 'while [civil disobedience] may warn and admonish, it is not in itself a threat' (336). Van belang is ook, dat Rawls burgerlijke ongehoorzaamheid opvat als een constructief politiek middel in een democratie. Niet alleen is respect voor de constitutie en de wetten vóórondersteld bij een gerechtvaardigd illegaal protest, maar ook het effect ervan zal uiteindelijk leiden tot een versterking van de democratie:

> '... civil disobedience ... is one of the stabilizing devices of a constitutional system, although by definition an illegal one. Along with such things as free and regular elections and an independent judiciary empowered to interpret the constitution (not necessarily written), civil disobedience used with due restraint and sound judgment helps to maintain and strengthen just institutions' (385).

Op grond van dit alles, zo menen wij, is de uitsluiting van economisch onrecht als een valide grond voor burgerlijke ongehoorzaamheid niet meer te verdedigen. En dit is al helemaal niet het geval, als men ziet welke practische beperkingen een burger zich volgens Rawls moet opleggen, voordat hij tot dit middel zijn toevlucht kan nemen. Hij moet zich ervan hebben overtuigd, dat alle wettelijke middelen tot herstel van onrecht geen resultaat hebben opgeleverd (dat kan lang duren) en bovendien, zo eist Rawls, moet hij terdege rekening houden met de beperkte capaciteit van de rechtsorde om illegaal protest te verwerken – zelfs al is dit geweldloos. Potentiële wetsovertreders moeten zich daarbij dan afvragen of er wellicht geen andere groepen zijn die meer reden tot verzet hebben. Zelfs zou Rawls graag zien dat er zoiets als een politieke verstandhouding tussen minderheden ontstaat om de 'overall level of dissent' te reguleren (375). Kennelijk ziet Rawls het recht op burgerlijke ongehoorzaamheid als een schaars goed, dat volgens het behoeftenbeginsel verdeeld moet worden. De verdeling van bestaande onrechtvaardigheden in het politieke systeem zal daarbij moeten aangeven welke groepen het eerst aan bod mogen komen. Dit criterium voor rechtmatige ongehoorzaamheid noemden wij al (5.1). Gaat men er van uit dat de hier vereiste terughoudendheid en het vermogen tot 'gentlemen's agreement' bij de burgers aanwezig is, dan past ook een brede opvatting over rechtvaardigingsgronden voor burgerlijke ongehoorzaamheid.

Wij komen nu tot een afsluitend oordeel over dit gedeelte van A Theory of Justice. De theorie van burgerlijke ongehoorzaamheid bestaat uit twee gedeelten: (1) een omschrijving van het begrip, waaruit de rol van burgerlijke ongehoorzaamheid in een bijna rechtvaardige democratie moet blijken en (2) een argumentatie voor de rechtvaardigingsgronden van wetsovertredingen.

De omschrijving van het begrip is, hoewel niet nieuw,[35] zeker te beschouwen als een zinvolle ontwikkeling van het algemene gehoorzaamheidsprobleem, waarin de 'duty to comply with unjust laws' als algemene regel op de voorgrond is geplaatst. Rawls is erin geslaagd aannemelijk te maken dat burgerlijke ongehoorzaamheid, als legitieme uitzondering op deze regel, toch zeker binnen de vereisten van de natuurlijke plicht tot rechtvaardig handelen valt. En hiermee is tevens de (op zichzelf nogal vage) ethische notie van de 'duty of justice' verder uitgebouwd. Wat evenwel ontbreekt is een nadere analyse van de mogelijke conflicten tussen natuurlijke plichten en de politieke verplichtingen, die zouden kunnen ontstaan wanneer gezagsdragers zelf geconfronteerd worden met institutioneel onrecht. Wat zou Rawls bijvoorbeeld zeggen van Daudts stelling:

'... gezagsdragers moeten zich aan de wet houden met hoeveel begrip zij ook tegenover sommige wetsovertreders kunnen staan' (Daudt, 1975, 16).

Dat de behandeling van politieke verplichtingen moeilijkheden oplevert, blijkt al in Rawls' verhandeling over het gehoorzaamheidsprobleem, waar eigenlijk alleen het conflict van natuurlijke plichten wordt besproken. Dit werkt door in de theorie van burgerlijke ongehoorzaamheid. Rawls geeft toe dat hier een lancune aanwezig is (377).
Hierboven is al gebleken dat ons oordeel over het tweede gedeelte van de theorie minder positief is. Juist waar de inhoud van zijn sociale rechtvaardigheidstheorie — de bijzondere conceptie van 'justice as fairness' — wordt toegepast, met het doel redelijke van onredelijke wetsovertredingen te onderscheiden, is de argumentatie niet overtuigend. Deze kritiek weegt zwaarder, als men bedenkt dat Rawls zich heeft voorgenomen de door hem ontwikkelde beginselen van sociale rechtvaardigheid toe te passen op de problemen van onrecht-correctie (de 'partial compliance theory'). De theorie van burgerlijke ongehoorzaamheid is hiervoor het meest geschikt, juist omdat deze in de context van een bijna rechtvaardige maatschappij is geplaatst, waarin onrechtvaardigheden in de basisstructuur relatief gemakkelijk te corrigeren zijn. Toch menen wij dat de toepassing niet geslaagd te noemen is. Dit roept bij ons een meer algemene vraag op, die in A Theory of Justice helaas niet aan de orde is gesteld: in hoeverre kunnen de normatieve conclusies van een theorie over de verdelende rechtvaardigheid in instituties relevante gezichtspunten opleveren voor de behandeling van problemen van corrigerende rechtvaardigheid?

6 slotopmerkingen

De notie van rechtvaardigheid is vanouds verbonden geweest met de gedachte dat elk mens behoort te krijgen wat hem toekomt. Zolang men de rechtvaardigheid in enge, formele zin opvat, is de aandacht gericht op het juiste handelen van individuen en groepen, op het honoreren van rechtmatige verwachtingen die door bestaande regels in het leven zijn geroepen. Rawls heeft zich van meet af aan beziggehouden met de veel ruimere, materiële kant van het rechtvaardigheidsbegrip. Daar gaat het er om te bepalen wat aan elk mens toe behoort te komen en hoe de maatschappij kan worden ingericht opdat ieder het zijne krijgt. In die zin is zijn boek een werk van politieke filosofie; een filosofisch onderzoek naar de grondslagen van de ideale politieke orde.
Zoals wij in de algemene inleiding signaleerden sluit de theorie van Rawls aan op de opvattingen die in democratische verzorgingsstaten leven. Tot slot willen wij hierover nog enkele opmerkingen maken die de betekenis van A Theory of Justice nader kunnen verduidelijken. Rawls heeft zich naar onze

mening laten inspireren door drie grondideeën van de verzorgingsstaat: het idee dat mensen gelijkwaardig, maar niet gelijk zijn, dat de autonomie van het individu onaantastbaar is en dat de maatschappij voor alles de sociale zekerheid moet verschaffen die de gelijkwaardigheid en individuele autonomie garandeert.
Deze grondideeën zijn op subtiele wijze in het begrippenapparaat van A Theory of Justice ingebouwd. Gelijkwaardigheid ligt ten grondslag aan de notie van een faire aanvangstoestand. Autonomie van het individu, als rationele besluitnemer, is daarin eveneens vooröndersteld. Maar de onaantastbaarheid van het autonome subject komt al eerder tot uitdrukking in het basisbegrip van het 'levensplan'. Rawls behandelt de strevingen en activiteiten van het individu als een strikte privé-aangelegenheid. Ieder mens wordt erkend als drager van een uniek eigenbelang. Wat dat belang ook is, bij de formulering en verwezenlijking ervan staat de keuzevrijheid voorop. Personen verschijnen in A Theory of Justice daarom als anonymi. Als complement hiervan is de basisstructuur dan ook een mechanisme dat levenskansen — in de vorm van primaire goederen — produceert, verdeelt en herverdeelt. De rechtvaardigheid van zo'n mechanisme is voor Rawls een kwestie van 'background justice'; het opstellen van institutionele regelingen die de zekerheid bieden dat iedereen zijn levensplan in vrijheid kan ontwikkelen. Als dit eenmaal het geval is, is gezorgd dat ieder krijgt wat hem toekomt. Het individu kan dan aan zijn lot worden overgelaten: 'Once the whole arrangement is set up and going no questions are asked about the totals of satisfaction or perfection' (94).
Als het juist is, dat deze intuïtieve ideeën over wat een mens toekomt al in de formulering van het rechtvaardigheidsprobleem zijn verwerkt, behoeft het geen verwondering te wekken dat de oplossing van dit probleem de verheldering èn rechtvaardiging van diezelfde ideeën inhoudt. De contracttheorie is in dat opzicht de eerste stap. Abstracte criteria voor rechtvaardige instituties worden afgeleid uit een aanvangstoestand die de hoofdkenmerken van de oplossing al in zich draagt. Belangrijk is vooral het primaat van de vrijheden (reeds ingebouwd in de 'theorie van het welzijn') en het verlangen naar sociale zekerheid dat uit de risico-afkerige houding van contractanten spreekt.
De beginselen van 'justice as fairness' zijn de volgende stap naar het ideaal van de verzorgingsstaat. Door gelijke verwervingskansen met een stelsel van compenserende beloningsongelijkheden te verbinden wordt, aldus Rawls, het aanwezige talent in de samenleving als gemeenschappelijk vermogen gebruikt op een wijze die iedereen, maar met name de zwaksten profijt brengt. Hier staat solidariteit, of zoals Rawls zegt, broederschap voorop. Dit betekent echter niet dat er persé moet worden gestreefd naar gelijkheid in de uiteindelijke verdeling van de levenskansen. Déze waarde is aan het difference principle ondergeschikt gemaakt. Ongelijke inkomens-, vermogens- en machtsposities

zijn voor Rawls op zichzelf geen probleem. Dit vloeit voort uit de oorspronkelijke toestand, waarin wordt aangenomen dat minderbevoorrechte groepen, gegeven een aanvaardbaar minimum, steeds de voorkeur zullen geven aan een absolute positieverbetering boven de verkleining van ongelijkheden.

Het is juist op dit punt, dat de conceptie van 'justice as fairness' afwijkt van bestaande oordelen over een rechtvaardige verdeling van levenskansen. Dit blijkt vooral, zodra de absolute verbetering die mensen in het vooruitzicht wordt gesteld tot nul gereduceerd of zelfs negatief wordt. Relatieve achterstanden gaan dan veel zwaarder wegen dan Rawls meent. Daar komt nog bij dat waar de discussie zich toespitst op ongelijkheden in politieke macht, men niet aan relatieve ongelijkheden in de bronnen van die macht voorbij kan gaan. Daarom hebben wij daar waar de 'waarde van de politieke vrijheden' in het geding is, de nadruk gelegd op de aanwezigheid van ambivalenties in de theorie van de rechtvaardige basisstructuur.

De laatste tijd komt hoe langer hoe meer het politieke compromis tussen liberale en socialistische waardenstelsels waarop de verzorgingsstaat is gebaseerd in discussie. Daarbij verloopt, in een periode van economische tegenslag, de confrontatie tussen een streven naar alomvattende collectieve voorzieningen en het handhaven van de particuliere ondernemingsgewijze produktie steeds minder probleemloos. Men kan A Theory of Justice opvatten als een poging deze tegenpolen in één overkoepelende ideologie te verenigen, die de verzorgingsstaat een coherente grondslag geeft en van haar compromiskarakter bevrijdt. Wij willen niet beweren dat dit Rawls uitdrukkelijke bedoeling is geweest. Maar was dat wel het geval, dan zou deze poging pas werkelijk geslaagd zijn te noemen als Rawls de spanning tussen keuzevrijheid en gelijkheid beter had onderkend.

Noten

1 Barry bekritiseert deze definitie (Barry, 1973, 50).
2 Zie ook: Gordon, 1973; Rae, 1975.
3 De 45°-lijn door O verdeelt het (X_1, X_2)-vlak in drieën. Rechts van de lijn: de verzameling ongelijke verdelingen waar X_1 meer krijgt dan X_2; op de lijn de verzameling gelijke verdelingen. Links van de lijn: de ongelijke verdelingen waar X_2 meer krijgt dan X_1. Deze verdelingen zijn volgens de definitie van X_1 en X_2 uitgesloten.
4 Zie o.a. Nath, 1973.
5 In Nowell-Smith, 1973, 322-5, wordt het idee van de 'Four Stage Sequence' in detail geanalyseerd en als onbruikbaar beoordeeld.
6 Er bestaat geen overeenstemming over de vraag wat participatie is, hoeveel participatie gewenst is en hoe de effectiviteit van participatie gemeten kan worden (Pateman, 1970; Thompson, 1970). Rawls stelt alleen belang in politieke participatie voorzover deze een bijdrage levert aan de totstandkoming van een rechtvaardige wetgeving.
7 Zie o.a. Scitovsky, 1971.
8 Zie bijv. Sirc, 1974.
9 Zie: Meade, 1972; Vanek, 1970; Wemelsfelder, 1970.
10 Rawls bedoelt hiermee (272) dat alle economische actoren met gegeven marktprijzen geconfronteerd worden. Ieder van hen heeft dezelfde *actie-parameter* om zijn doelstellingen te bereiken: de aanpassing van de gekochte of verkochte hoeveelheid produkt of produktiefactor. Vragers noch aanbieders kunnen de prijzen beïnvloeden. In die zin is er sprake van gelijk verdeelde 'market power'. Zie o.a. Shepherd, 1970.
11 Meade begint zijn vijfde hoofdstuk getiteld 'A Property-Owning Democracy': 'Let us suppose that by the wave of some magic wand . . . the ownership of property could be equally distributed over all the citizens in the community' (Meade, 1964, 40).
12 In Rae, 1975, wordt Rawls juist op dit punt ernstig bekritiseerd.
13 Zie ook Tinbergen, 1975.
14 Het begrip 'compenserende ongelijkheden' moet niet worden verward met de terminologie van de Interim-Nota Inkomensbeleid, waar van 'compenserende inkomensverschillen' sprake is. Dit zijn '. . . verschillen die hun oorzaak vinden in de inspanningen waarmee het inkomen wordt verworven of in de offers waarmee de inkomensverwerving gepaard gaat'. (Interim-Nota Inkomensbeleid, 1975, 7). Met 'inspanning' wordt in deze zin bedoeld de zg. 'disutility of labour', die inherent is in lange werktijden, grote woon-werkafstanden e.d. Het produktiviteitsaspect van de inspanning blijft hierbij buiten beschouwing.
15 Dit specialistische onderwerp — dat door ons terzijde is gelaten — wordt behandeld in o.a. Dasgupta, 1974; Mueller et. al., 1974.
16 Zie ook Phelps, 1973, 420.
17 Arrow, 1973, 259; Gordon, 1973, 279 en de literatuur in Phelps, 1973.
18 Ook Keat en Miller (1974, 8) beseffen dat de vraag of er een maximin- dan wel een utilitaristisch contract tot stand komt in termen van één en dezelfde aanvangstoestand beantwoord moet worden: 'In order to make a fair comparison between the difference principle and the principle of utility, it is essential to state them both in terms of well-being'. Deze benadering lijkt ons minder zinvol, omdat hier aan de premissen van Rawls' oorspronkelijke toestand wordt voorbijgegaan.
19 Baumol stelt in dit verband: 'The appropriate decision criterion must vary from person to person and from one situation to another'. Hij merkt hierbij op, dat dit een relativistisch standpunt is, 'not a standard feature of the writings on decision theory' (Baumol, 1972, 576 en noot 3 aldaar).
20 Vgl. Baumol, 1972, 576.
21 Baumol, 1972, 576-81.
22 In navolging van Rawls (171) en Baumol (1972, 578), die van het 'Bayes (Laplace)criterion' spreekt.
23 V_{max} is de hoogste uitkomst in (S_1, S_2); V_{min} de laagste. I.h.a. moet in ons 2 x 2-voorbeeld uitgesloten zijn dat V_{max}. en de maximin-uitkomst zich in één en dezelfde situatie bevinden.
24 Axioma's van deze nutsfunctie vindt men in Von Neumann en Morgenstern (1967, 15-31). Wij hebben ons bij de uitwerking in de tekst op de vereenvoudigde presentatie van Baumol (1972, hfdst. 22) gebaseerd.

25 In de vraagstelling ligt opgesloten dat het nut van de uitkomst V_{11} juist gelijk is aan het nut van het standaardlot $1(p_{11})$. Dus geldt: $U(V_{11}) = U(1(p_{11})) = p_{11}\ U(V_{max.}) + (1\text{-}p_{11})\ U(V_{min.})$. Hieruit volgt $U(V_{11}) = p_{11}$.

26 Wij sluiten de mogelijkheid van inconsistente risicowaarderingen uit: bijv. $p_{11} > (V_{11} - V_{min.}) : (V_{max.} - V_{min.})$, terwijl $p_{12} \leqslant (V_{12} - V_{min.}) : (V_{max.} - V_{min.})$.

27 Dit volgt uit de restrictie $V_{11} + V_{12} < V_{max.} + V_{min.}$ die ook kan worden geschreven als $(V_{11} + V_{12} - 2V_{min.}) : (V_{max.} - V_{min.}) < 1$. Uit deze uitdrukking en de definitie van risico-neutraliteit volgt, dat voor risico-neutrale waarderingen zal gelden $p_{11} + p_{12} < 1$. In dat geval wordt een utilitaristisch contract gesloten. Opdat daarentegen een maximin-contract resulteert (waarvoor vereist is: $p_{11} + p_{12} > 1$) zal er zeker van risico-afkeer sprake moeten zijn.

28 Baumol, 1972, 577-8. Een ander niet-probabilistisch criterium waaraan Rawls evenzeer voorbijgaat, is het 'minimax regret criterion', dat ook in Baumols boek wordt behandeld. Voor een recente toepassing van dit criterium op een contract-theoretisch keuzeprobleem zie: Pazner en Schmeidler, 1976, 261-8.

29 Over deze afleiding zie Johnson, 1975.

30 Gelijkwaardigheid is in de notie van het sociaal contract vooronderstelt. Zie: The Basis of Equality (par. 77). Dworkin (1973) gaat hierop nader in.

31 Haksar, 1976, behandelt uitvoerig de verschillen tussen illegale acties en legaal gedrag dat ten doel heeft door het stellen van een voorbeeld de aandacht op onrecht te vestigen.

32 Haksar, 1976, 165.

33 Zie ook Abbott, 1976, 179.

34 Barry (1973, hfdst. 7 en 8) komt na uitgebreid onderzoek van de prioriteiten-regels tot de conclusie dat zij niet uit de oorspronkelijke toestand zijn af te leiden

35 Rawls verwijst zelf al naar Bedau (1961). In Nederland hebben wij sedert 1972 de zg. 'tien regels van Schuyt' voor burgerlijke ongehoorzaamheid, waarmee de rechter kan uitmaken welke acties in beginsel onder dit begrip vallen. Deze tien kenmerken uit Schuyt (1972, 311) komen heel sterk overeen met de begrips-omschrijving van Rawls.

Literatuur

Abbott, Philip, *The Shotgun Behind the Door;* Liberalism and the Problem of Political Obligation. Athens, (USA), 1976

Arrow, Kenneth J., Some Ordinalist – Utilitarian Notes on Rawls' Theory of Justice, *in: The Journal of Philosophy*, vol. LXX, 1973, pp. 245-263

Barry, Brian, *The Liberal Theory of Justice;* A Critical Examination of the Principal Doctrines in A Theory of Justice by John Rawls. Oxford, 1973

Baumol, William J., *Economic Theory and Operations Analysis*. Englewood Cliffs, N.J., 1972 (Third edition)

Bedau, H. A., On Civil Disobedience, *in: The Journal of Philosophy*, vol. LVIII, 1961, pp. 653-661

Dasgupta, Partha, On some problems arising from Professor Rawls' conception of distributive justice, *in: Theory and Decision*, vol. 4, 1974, pp. 325-344

Daudt, H., Legitimiteit en legitimatie, *in: Beleid en Maatschappij*, jrg. 2, 1975, pp. 5-16

Dworkin, Ronald, The Original Position, *in: The University of Chicago Law Review*, vol. 40, 1973, pp. 500-533

Feinberg, Joel, Justice, Fairness and Rationality, *in: The Yale Law Journal*, vol. 81, 1972, pp. 1004-1031

Gardner, Michael R., Rawls on the Maximin Rule and Distributive Justice, *in: Philosophical Studies*, vol. 27, 1975, pp. 255-270.

Gordon, Scott, John Rawls's Difference Principle, Utilitarianism, and the optimum degree of inequality, *in: The Journal of Philosophy*, vol. LXX, 1973, pp. 275-280

Haksar, Vinit, Rawls and Ghandi on Civil Disobedience, *in: Inquiry*, vol. 19, 1976, pp. 152-192

Hare, R. M., Rawls' Theory of Justice – 2, *in: Philosophical Quarterly*, vol. 23, 1973, July (1973 b) pp. 241-252

Harsanyi, John C., Can the Maximin Principle Serve as a Basis for Morality? A Critique of John Rawls's Theory, *in: The American Political Science Review*, vol. 69, 1975, pp. 594-606

Interim-nota Inkomensbeleid Tweede Kamer, zitting 1974-75, 13 399, 1975, nrs. 1-2

Johnson, Conrad, Actual-v. (Rawlsian) Hypothetical-Consent, *in: Philosophical Studies*, vol. 28, 1975, pp. 41-48

Keat, Russel and Miller, David, Understanding Justice, *in: Political Theory*, vol. 2, 1974 pp. 3-31

Lehning, Percy B. en R. J. van der Veen, De rechtvaardigheidstheorie van John Rawls (1), *in: Acta Politica*, jrg. 11, 1976, pp. 449-488

Meade, J. E., Efficiency, Equality, and the Ownership of Property. London, 1964

Meade, J. E., The Theory of Labour-Managed Firms and of Profit Sharing, *in: The Economic Journal*, vol. 82, 1972, special issue, pp. 402-428

Mueller, Dennis C., Robert D. Tollison, and Thomas D. Willett: The Utilitarian Contract: A Generalization of Rawls' Theory of Justice, *in: Theory and Decision*, vol. 4, 1974, pp. 345-367

Nath, S. K., *A Perspective on Welfare Economics*. London and Basingstoke, 1973

Neumann, J. von and Morgenstern, Oskar, *Theory of Games and Economic Behavior*. New York, 1967 (1944)

Nowell-Smith, P. H., A Theory of Justice?, *in: Philosophy of the Social Sciences*, vol. 3, 1973, pp. 315-329

Pateman, Carole, *Participation and Democratic Theory*. Cambridge, 1970

Pazner, Elisha A. and Schmeidler, David, Social Contract Theory and Ordinal Distributive Equity, *in: Journal of Public Economics*, vol. 5, 1976, pp. 261-268

Pettit, Philip, A Theory of Justice?, *in: Theory and Decision*, vol. 4, 1974, pp. 311-324

Phelps, Edmund S., Wage Taxation for Economic Justice, *in:* E. S. Phelps, ed., *Economic Justice:* Selected Readings. Harmondsworth, 1973, pp. 417-438

Rae, Douglas, Maximin Justice and an Alternative Principle of General Advantage, *in: The American Political Science Review*, vol. 69, 1975, pp. 630-647

Rawls, John, *A Theory of Justice*. Oxford, 1972 (1971)

Schuyt, C. J. M., *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid*. Rotterdam, 1972

Schuyt, C. J. M., John Rawls en de theorie van de rechtvaardige samenleving, *in: Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, jrg. 66, 1974, pp. 160-173

Schuyt, C. J. M., Sociologie en morele kwesties, *in: Intermediair*, jrg. 11, 1975, no. 42, pp. 5-13

Scitovsky, Tibor, *Welfare and Competition*. Revised edition, London, 1971

Sen, A. K., *On Economic Inequality*. Oxford, 1973

Shepherd, William G., *Market Power and Economic Welfare;* An Introduction. New York, 1970
Sirc, Ljubo, Socialism and Ownership, *in:* L. Kolakowski and S. Hampshire, eds., *The Socialist Idea, a reappraisal.* London, 1974, pp. 170-183
Thompson, Dennis F., *The Democratic Citizen;* Social Science and Democratic Theory in the 20th Century. Cambridge, 1970
Tinbergen, Jan, De Nota-Inkomensbeleid: een mijlpaal, *in: Vrij Nederland,* 17 mei 1975
Vanek, Jaroslav, *The General Theory of Labour-Managed Market Economies.* Ithaca and London, 1970
Wemelsfelder, J., Democratisering van het bedrijf en de economie. Een verwaarloosd object van studie, *in: Economisch-Statistische Berichten,* 1970, pp. 676-680

Inleiding bij V. N. Danilenko: Een kritiek op de burgerlijke typologieën van politieke stelsels

door J. H. L. Löwenhardt

Het hier vertaalde artikel uit het april (1976) nummer van *Sovjetskoje Gosoedarstvo i Pravo* (Sovjetstaat en Recht) is een specimen van de sovjet-politicologie van vandaag. Het wordt hier niet gepubliceerd omdat het, naar de mening van de vertaler, inhoudelijk van grote betekenis zou zijn, maar omdat het de stand van de 'politicologie' in de Sovjetunie typeert. Politicologisch onderzoek wordt in de Sovjetunie niet bedreven, er worden geen politicologen opgeleid, maar wel verschijnen er steeds meer boeken en artikelen over de 'burgerlijke' Westerse politicologie.
Die publicaties hebben de vorm en titel van 'een kritiek op de burgerlijke . . .' en de functie van het informeren van de 'vakgenoten' in het eigen land omtrent de ontwikkelingen in de Westerse politicologie, sociologie e.d. Tussen de regels kan men dan soms nog bepaalde wensen t.a.v. de ontwikkeling van de politicologie in de Sovjetunie lezen.
De marxistisch-leninistische rimram, de *ad nauseam* herhaalde bezweringsformules omtrent de superioriteit van de 'marxistisch-leninistische klassewetenschap van de . . .' boven de wel wat erg uitvoerig behandelde burgerlijke denkbeelden, al die franje is niet meer dan een formaliteit die nu eenmaal vervuld moet worden om een dergelijke publicatie door de censuur te krijgen (zie hierover de journalist A. Janov in het censuurnummer van de *Internationale Spectator,* dat één dezer dagen verschijnt). Het is met name vanwege de vorm dat ik het artikel van Danilenko heb vertaald.
Over de geschiedenis van de 'politicologie' en de rivaliserende disciplines 'wetenschappelijk communisme' en 'staatsbestuurskunde' is in de *Internationale Spectator* van october 1976 een artikel verschenen van Marion Zwierink onder de titel 'De strijd om de erkenning van de wetenschap der politiek in de Sovjetunie'. Eerder was over dit onderwerp al geschreven door Rolf H. W. Theen in *Problems of Communism,* 1972 : 3, blz. 64-70. Het verschijnen van het artikel van Zwierink was voor mij aanleiding om eens een sovjet-'politicologisch' artikel toegankelijk te maken voor Nederlandse politicologen.
V. N. Danilenko is geen bekend man, en veel gegevens over hem heb ik niet kunnen vinden. Hij is hoofddocent aan het Moskouse Staatsinstituut voor